

VALTIOPÄIVILTÄ VÄENOTTOPAIKALLE

Suomen jalkaväen rekrytointi 1638—1649

Apulaisprofessori Jussi T. L a p p a l a i n e n

VAASA-KAUDEN PERINNE

Suurvaltakauden jalkaväki rekrytoitiin 1680-luvulle saakka väenotoilla, jotka olivat perua edellisen vuosisadan puolivälistä. Västeråsin valtiopäivät — samat, jotka olivat muuttaneet Ruotsin Vaasojen perintövaltakunnaksi — olivat vuonna 1544 suostuneet siihen, että rahvaan miehiä voitiin ottaa määräsuhteella kruunun nihdeiksi. Tähän perustuivat aluksi kuninkaan määräyksillä toteutetut paikalliset väenotot. Ne vaihtuivat 1600-luvun alkuvuosina koko valtakuntaa koskeviin väenottoihin, joihin suostunnat erikseen hyväksyttiin valtiopäivillä.¹ Kustaa II Aadolf uudisti myös tällä sotilaselämän alalla vanhoja muotoja ja kehitti väenotto-ohjeet, joiden tekniset menettelyt sittemmin eräin muunnoksina olivat malleina aina väenottoajan loppuun saakka.²

Tarkastelujaksomme alussa väenottoa säätelivät hyvin yksityiskohtaiset ohjeet. Maaseutuväestön miehet luuteloitiin ikävuosien 15—60 väliltä kutakin väenottoa varten erikseen. Kihlakunnittaisesta luettelosta, jota yleisimmin kutsuttiin manttaaliluetteloksi (mieslukuluettelo, mantalslängd), olivat ohjeen mukaan oikeastaan vastuussa kihlakunnantuomari, nimismiehet ja lautamiehet. Kun toisaalta kirkkoherat veloitettiin tekemään luettelot pitäjäläisistään, käytännössä luotettiin näihin: pitäjittäisen luettelon tarkastivat lisäksi vouti, nimismiehet ja neljänneskuntamiehet.³

Kihlakunnan väenoton, johon kaikkien miesten piti saapua, johtivat hallituksen kuhunkin lääniin erikseen määräämät arvovaltaiset väenottokomissaarit. Tarkastelukauteemme väenottoluettelot ja kirjeenvaihto osoittavat, että toinen näistä jokseenkin säännöllisesti oli maaherra ja toinen vähintään kapteenin arvoinen upseeri. Tilaisuus alkoi komissaarien valtakirjan lukemisella: paikallaolijat kuulivat tällöin, miten isänmaan vaarallinen tila oli pakottanut Kuninkaallisen Majesteetin esittämään väenottoa ja säädetyt suostumaan siihen.

Periaatteessa komissaarien valvonnassa, mutta käytännössä usein jo etukäteen miehet jaettiin tarkastetun manttaaliluettelon perusteella ruotuihin, joissa perintö- ja kruununtalonpoikien väkeä oli yleensä — mutta ei aina — kymmenen. Aatelin alaiset talonpojat pääsivät helpommalla, sillä heidän väkeään pantiin ruotuun yleensä 20. Näin syntyi koko lääniä koskenut ruodutusluettelo (roteringslängd). Jokaisesta ruodusta piti upseerien valita alokkaaksi 'paras, vahvin, miehekkäin ja tervein mies'. Valinta merkittiin ruodutuslueteloon. Alokkaista tehtiin yleensä vielä erillinen oteluettelo (extract längd tai kort extract), jota voitaisiin kutsua varsinaiseksi väenottoluetteloksi. Nämä olivat perusmenetelmät, joita väenotto-ohje myöhemmin kerrottavalla tavalla tuntuvasti tarkensi, joista käytännössä jouduttiin eri syiden vuoksi tinkimään, vieläpä yksityiskohdat vuosittain vaihtelivat.⁴

Toisin kuin helposti saattaisi ajatella, Ruotsi ei vuonna 1630 ollut lähtenyt 'Saksan sotaan' — jota olemme tottuneet kutsumaan kolmikymmenvuotiseksi

sodaksi — mitenkään poikkeuksellisilla rekrytointiponnistuksilla. Kustaa II Aadolfin ajatuksena näyttää vuonna 1630 pikemminkin olleen koota veroja, joilla voitaisiin värvätä ulkomaisia palkkajoukkoja. Vuodesta 1626 alkaen väenottoja kylläkin toteutettiin aina 1634:ään saakka vuosittain, mutta sitten seurasi kahtena vuonna helpotuksia.⁵ Kustaa II Aadolfin aikeen mukaisesti sotaa käytiin pääasiassa värvätyillä ulkomaisilla rykmenteillä. Kansallisia joukkoja Saksan varuskunnissa ja sotatoimissa edustivat rauhanaikaiset rykmentit, joiden luku vakiinnutettiin vuoden 1634 hallitusmuodossa.⁶

ANNELI MÄKELÄ selittää vuosien 1635 ja 1636 helpotukset juuri sillä, että vakiinnutetuissa rykmenteissä ei sillä hetkellä ollut täydennystarvetta.⁷ Se voi olla osaselitys, joskin asia on toistaiseksi tarkoin selvittämättä. Asiaan vaikutti varmasti aivan teknisesti se, että jo vuoden 1634 valtiopäivillä oli väenottorasitusta aiemmasta helpotettu eikä valtiopäiviä edes ollut tarkoitus kutsua heti uudelleen koolle. Toinen ilmeinen tekijä oli se, että heti valtiopäivien jälkeen elokuussa 1634 kärsitty murskaava Nördlingenin tappio asetti valtakunnan uuden tilanteen eteen: koko sodan jatkamiskysymys oli punnittava uudelleen, vaikka tappio sinänsä olisi antanut mahdollisuuden kiristää lisärasituksia valtakunnan hädän vuoksi.

Vuonna 1637, tarkastelujaksomme aattona, jälleen toteutettu väenotto ennakoikin uutta vaihetta, jossa Ruotsi Ranskan tuella perusti vuoden 1638 joukkojensiirroilla kansallisen armeijansa Saksassa lähes uudelleen ja kävi sen jälkeen vuoteen 1648 saakka varsin aktiivisesti sotaa sekä Saksan että 1643—1645 Tanskan maaperällä, joutuipa 1630- ja 1640-lukujen vaihteessa huolehtimaan myös Liivinmaan turvallisuudesta.⁸

VALTIOPÄIVÄPÄÄTÖKSET

Koko tarkastelujaksolla annettiin yhteensä seitsemän valtiopäiväpäätöstä, joissa myös väenottoja myönnettiin. Säätöjen aktiivinen osuus näyttäisi pelkkien hallituksen valtiopäiväesitysten ja säätöjen vastausten valossa hyvinkin suurelta, sillä kertaakaan ei hallituksen kirjalliseen esitykseen sisältynyt tarkkaa ehdotusta siitä, miten väenotto pitäisi toimittaa. Esityksissään hallitus vain hahmotteli ongelman yleisesti ja jätti säätöjen pohdittavaksi, ”miten sotaväki pidetään luvussaan” tai korkeintaan ”uskoi, että säädöt antaisivat toteuttaa väenoton oikeana aikana”.⁹

Säädöistä ei kaupunkien porvaristo osallistunut väenottoasiain käsittelyyn, koska kaupungit asettivat miehiään laivastoon. Talonpoikaissäätöyn kuuluivat pääasiassa vain perintötilalliset, jotka olivat säilyttäneet tilaansa sukuoikeuden, sekä kruununtillalliset, jotka olivat kruunulle siirtyneiden tilojen perinnöllisiä vuokraajia. Aatelisto sen sijaan päätti valtiopäivillä alustalaistalonpoikiensa puolesta.¹⁰

Tarkastelujakson valtiopäiviltä on säilynyt aateliston ja papiston pöytäkirjoja. Valtiopäivien käytännön kulkua voidaan kuitenkin seurata myös valtaneuvoston pöytäkirjoista, sillä valtaneuvosto keskusteli jatkuvasti kaikkien säätöjen edustajain kanssa ja ohjasi näitä ’hyvään’ päätökseen. Seuraavaan tauluun on tiivistetty tarkastelujakson väenottoosuustunnat, jotka puolestaan on julkaistu valtiopäiväpäätöksissä.

Taulusta voidaan ensiksikin todeta, että erityisen pitkälle suunnitelmallista ei valtiopäivätoiminta väenottojen osalta ollut. Valtiopäivät pidettiin yleensä kevättävella, kahdesti kuitenkin myöhäsyksyllä. Lähin hyväksytyt väenotto oli toteutettava

TAULU 1. VALTIOPÄIVÄPÄÄTÖKSET VÄENOTOISTA 1638—1649¹¹

Valtiopäiväp. Aika	Koskee Paikka	Väenottosuhde: vuosia PerKr	Rälssi	ruodussa Papp	Miehiä/Tiloja Muuta
220238	Tukh	1638—39 10M	20M + VR	20M	
150240	Nyköp	1640—41 10M	20M + VR	20M	
230242	Tukh	1642—43 10T	20T + VR	10T	Kaikki irtolaiset
201143	Tukh	1644—45 10T	20T + VR	10T	
071244	Tukh	1645 10T	20T + VR	10T	Aat palv tiukalle
220347	Tukh	1647—48 10T	20T + VR	10T	
200349	Tukh	1649—50 10T	20T + VR	10T	Rahamaksu mahdoll.

PerKr = perintötilat ja kruunutilat

Rälssi = tilat, jotka kuuluivat aatelille sekä vuodesta 1644 alkaen myös tilat, joiden verotulot oli läänitetty kreiveille ja vapaaherroille

Papp = papiston tilojen palveluskunta

V = aateliskartanon ympärillä oleva peninkulma

R = aateliskartanon kanssa samassa kylässä olevat rälssitilat

saman tai pian alkavan vuoden keväänä, mieluummin vielä rekikelin aikaan — syksyllä 1644 taas suostuttiin siihen, että vuoden 1645 väenotto voitaisiin toteuttaa siten kuin edellisillä valtiopäivillä jo oli sovittu. Käytetty tutkimusaineisto ei paljasta, mikä lyhyen tähtäimen päätöksiin oli perimmäisenä syynä, mutta asiaa kannattaisi ehdottomasti tarkemmin tutkia.

Alustavasti voidaan otaksua, että lyhyeen tähtäimeen vaikutti yksinkertaisesti perinne. Oli totuttu siihen, että jalkaväkimiehiä otettiin vain milloin kruunu saattoi osoittaa ajankohtaista tarvetta siihen olevan. Ei nihtejä tarvitsevalta hallituksella eikä niitä myöntäneillä säädyillä ollut rohkeutta katsoa eteenpäin niin pitkälle, että miehiä olisi voitu vaatia tai luvata kahta useampaa väenottoa varten. Tuonempana nähdään, että hallitus tunsu tämän melkoiseksi ongelmaksi.

Toiseksi taulu osoittaa, että suuria muutoksia väenottooperusteissa tapahtui koko aikana vain yksi, kun vuonna 1642 siirryttiin miesluvun mukaisesta ruodutuksesta taloluvun mukaiseen. Väenottosuhde pysyi perintö- ja kruunutilojen osalta 1/10:ssä ja rälssin osalta 1/20:ssä, olipa perusteena mies tai talo. Suhde on niin tavallinen, että usein näkee esimerkiksi paikallishistorioissa väitettävän sen olleen pysyvä koko väenottoajan.¹² Näin ei ollut, vaan erityisesti 1650- ja 1670-luvulla noudatettiin suuresti vaihdelleita suhdelukuja.¹³

Muutoin väenottoasia oli valtiopäivillä esillä myös säätyjen valituksissa sekä hallituksen pyytämänä mietintöinä, joita niitäkin on edempänä käsiteltävä tarkemmin.

SÄÄDYT JA VÄENOTTO-OHJEET 1638—1641

Tarkastelukauden ensimmäisillä vuoden 1638 valtiopäivillä väenotoista käytiin pitkiä neuvotteluja hallituksen ja säätyjen sen luo valtuuttamien lähetystöjen välillä. Lähetystöjen puheiden voidaan olettaa olevan suoraan verrannollisia itse säädyissä käyttyyn sananvaihtoon. Hallituksen puolesta puhui lähinnä valtakunnankansleri

Axel Oxenstierna, joka taitavasti vertasi pappien ja rahvaan oloja Saksassa ja Ruotsissa ja osoitti, että omien hyvien olojen turvaamiseksi piti uhrata miehiä ja rahaa. Surkeimmin valittivat talonpojat, jotka kieltämättä olivat kaikkein rasitetuimpia: saman tien he vuodattivat muutkin lukuiset riesat kuin väenoton. Talonpojat — jotka siis olivat vain perintö- ja kruununtalonpoikia — pyysivät muun muassa, että rälssitalonpoikien väenottosuhde nostettaisiin samaksi kuin perintö- ja kruununtalonpojilla oli tai että kaikilta otettaisiin miehiä suhteella 1/15. Vajaassa parissa viikossa talonpojat painostettiin hyväksymään vanha väenottosuhde.¹⁴

Valtiopäiväpäätöksen mukainen väenotto-ohjesääntö toisti itse asiassa pääosin edellisenä vuonna annettuja tarkkoja ohjeita.¹⁵ Menettelyt olivat vakiintuneet viimeksikuluneiden vuosikymmenien aikana, mutta väenottokomissaareille lähetettiin yleensä uudet ohjeet muistin virkistämiseksi ja sovittujen muutosten tiedottamiseksi. Normaalisti ne kirjattiin myös valtakunnan reistratuuraan eli hallituksen lähteneiden kirjeiden jäljennöskirjaan. Nyt oli kevät tulossa ja asialla oli kiire, niinpä ohjeet lähtivät jo neljä päivää valtiopäivien päättymisen jälkeen. Ohjeista alkuosa kosketteli lähinnä väenoton byrokraatiaa eli sitä, miten väenotto käytännössä suoritettiin ja millaisia luetteloita siinä piti laatia. Sen sijaan ohjeet siitä, keitä luetteloihin piti ottaa ja erityisesti siitä, keitä ei pitänyt, ovat paljastavia. Osan ongelmista voidaan suorastaan otaksua olevan luettavissa näistä ohjeista.

Ruodutuksesta vapaita ryhmiä olivat seuraavat:

- aateli ja sen omien tilojen väki ja ammattimiehet;
- erikseen lueltu korkein papisto perheineen ja sen asuintilojen tarpeellinen väki;
- alemmat papit kotonaolevine poikineen ja vävyineen ja lukkarit;
- kruununpalvelijat (lähinnä upseerit ja aliupseerit) kotona tarvittavine poikineen ja vävyineen;
- ratsumiehet, nihdit ja laivamiehet kotona tarvittavine poikineen ja vävyineen;
- palveluksesta vapautetut ratsumiehet ja nihdit;
- salpietarinkeiton, vuorityön yms. työläiset, postitalonpojat ym. erikoisryhmät. Erityisesti mainittiin väenoton alaisiksi seuraavat ryhmät:
- erotetut kruununpalvelijat, omin päin varustamisesta luopuneet ratsutalolliset ja sijaisen palkanneet nihdit ruokakuntineen;
- kruununpalvelijain, ratsumiesten, nihtien ja pappien pojat ja vävyt, jotka eivät olleet vanhempiensa palveluksessa;
- erikseen mainitsemattomien pappien rengit ym.;
- aatelin maata viljelevät palvelijat;
- kaikki suojelusmiehet eli aatelin tai muiden tilojen talouksiin kuulumattomat asujat.

Ruodutettaessa piti luettelot tehdä erikseen kunkin aatelismiehen rälssitilojen asukkaista, papiston rengeistä ja työmiehistä sekä perintö- ja kruununtaloista. Kuten nähdään, jo säännöt pelkistä ruotuun otettavista olivat vuoden 1638 muodossaan varsin yksityiskohtaiset, mutta enteilivät samalla ratkaisuvaikeuksia rajatapausten kohdalla. Kun tähän vielä lisätään suositukset, keitä ruodutetuista ei saanut tai piti ottaa, väenottokomissaarit olivat yhä tiukemmin sidotut. Erikseen mainittiin nimittäin, että ruotuun kirjoitetuista piti alokkaaksi ottamiselta mahdollisuuksien mukaan säästää:

- vapaavuosilla olevat autiotilan viljelijät,
- mies, jonka palkattu sijainen tai poika oli kruunun palveluksessa tai siinä kuollut,

- lesken ainoa miehenapu,
- suuren tilan ainoa miehenapu (ainoa mies oli pakon edessä otettava mieluummin pieneltä tilalta, kuten myös tehtiin).¹⁶

Nihdiksi oli pakko nimittää joku paikallaoleista. Mutta jos moni oli poissa, vouti ja nimismiehet saattoivat kutsua koko ruodun uudelleen koolle. Jos joku väenottotilaisuudesta poissa olleista tällöin todettiin paremmaksi kuin otettu mies oli, hän joutui otetun sijalle. Väenotosta poissaolleet saivat samalla kolmen markan sakon, joka meni sotahospitaalihin hyväksi.

Väenotto-ohjeisiin sisältyi lisäksi hirmuisia uhkauksia sekä luettelon laatijoille, jotka jättivät ruodusta pois siihen kuuluvia, että komissaareille ja upseereille, ettei laillisesti kirjoitettua alokasta saanut päästää pois kruunun rullista, ellei tätä havaittu kelvottomaksi. Sijaisen palkkaaminen oli kyllä mahdollista, mutta sen saivat hyväksyä vain erityiset pääkatselmuskomissaarit, jotka tarkastivat vanhat ja uudet miehet, kun joukko-osasto koottiin esim. sotaan lähtöä varten.

Suojelusmiesten (försvarskarlar) mainitseminen on erityisen oireellista. Kylien tilattomat, muitten muassa monet käsityöläiset, olivat näet ruvenneet turvaamaan lähiseudun aateliseen. Vaikka tämä olisi vain epämääräisinkin sanankääntein todennut tarvitsevansa asianomaisten palveluksia, papit ja kruununmiehet olivat voimattomia ja joutuivat jättämään suojelusmiehet manttaaliluettelon ulkopuolelle, etteivät loukkaisi aatelisprivilegioita. Tämä pienensi luetteloon tulevien määrää ja samalla lisäsi siihen joutuneiden mahdollisuutta päätyä alokkaaksi. Perintö- ja kruunun talonpojat, jotka olivat rälssitalonpojille kateellisia jo muutoinkin vähemmästä väenottorasituksesta, näyttävät jo 1630-luvun lopussa nostaneen asiasta melkoisen älinän.

Ohjeet olivat suurelta osalta edellisen vuoden kopiota, niinpä niitä jouduttiin täydentämään erityisellä lisämuistiolla havaittujen ongelmien vuoksi. Ennen otettujen alokkaiden kiinniottamista tähdennettiin, selviteltiin hajallaan olevien rälssitilojen ruoduttamista ja annettiin ohje, että ruodun alokkaalle maksamista ruoturahoista piti yhdeksän hopeamarkkaa tulla kruunulle, mitä vastaan mies sai aseet.¹⁷ Sama käytäntö jatkui seuraavina vuosina, jolloin puututtiin lisäohjeissa aina ajankohtaisiin ongelmiin, joita erityisesti aatelisto aiheutti. Näin syntyneitä lisäpykäläiä soviteltiin seuraavien vuosien väenotto-ohjeisiin. Kun pykäläiä 1638 oli 17, määrä oli 1641 jo 24 sekä kolme lisäpykälää: kruunun linja oli yksityiskohdissa selvästi tiukkenemassa.¹⁸

Vuoden 1640 valtiopäivien edellä valtaneuvosto pohti miesluvun mukaisen väenoton erityisongelmia, mutta ei ruvennut ajamaan vielä näillä valtiopäivillä uutta järjestelmää. Säilyneet pöytäkirjat eivät osoita, että talonpojista näillä valtiopäivillä olisi ollut hallitukselle erityisempää vastusta, mutta aatelistoa valtaneuvosto tuloksetta ahdisteli juuri suojelusmiehistä. Muutoin valtiopäivät venyivät lähinnä papiston ja kaupunkien asiain vuoksi.¹⁹

Kuten nähdään, on valtiopäiväsuostunnoista puhuttaessa ”myönnettiin” itse asiassa liian aktiivinen sana. Hallituksella, jona Kristiinan alaikäisyyden aikana toimi mahtavien ylimysten muodostama valtaneuvosto, riitti keinoja painostaa talonpojat, aateli ja papit kruunun tarpeiden mukaiseen nihdinottoon, vaikka nämä juuri tähän aikaan rupesivatkin entistä enemmän panemaan hallitukselle kamppoihin. Hallituksen luottomiehet — aatelissäädystä yleensä puhemies eli maamarsalkka ja talonpoikais-säädystä hallituksen määräämä sihteeri — toivat hallituksen tarkat toivomukset säädyn tietoon ja ohjasivat sen jälkeen säädyn keskustelua. Ellei tämä tuottanut

tulosta, säädyn edustajia kutsuttiin herkästi hallituksen kanssa neuvottelemaan tai pikemminkin käskynjakoon. Kun hallitus vielä saattoi käyttää säätyjen valituksia ja mietintöjä toisia säätyjä vastaan, lopputulos säätyjen kaikesta rimpuilusta huolimatta yleensä vielä tähän aikaan oli hallituksen toivoma.²⁰

TOTEUTUSONGELMAT

Täydelliseen yhtenäisyyteen edes koko Suomessa ei hyvilläkään väenotto-ohjeilla päästy, siinä määrin olot eri puolilla poikkesivat toisistaan. Jopa pappien laatimien luetteloiden nimitykset vaihtelivat eri seuduilla ja tutkimusjakson eri aikoina. Tavallisin näyttää olleen aiemmin todetun mukainen *mantalslängd* eli mieslukuluettelo, mutta pappien luetteloista käytettiin myös muuta merkitseviä termejä *roteringslängd*, ruodutusluettelo, ja *utskrivningslängd*, väenottoluettelo. Miesluvun mukaisen väenoton aikana esiintyy erityisesti Hämeessä ja Itä-Suomessa myös termi *bågalängd*, jousiluettelo, joka taas viittaa vanhaan täysikasvuista miestä tarkoittavaan veroyksikköön.²¹

Ohjeiden mukaan väenottokomissaarien olisi pitänyt olla läsnä jokaisessa väenottotilaisuudessa. Laajalla Pohjanmaalla se ei aina ollut mahdollista, vaan komissaarit joutuivat luottamaan papiston tekemiin luetteloihin ja lautamiehiin. Ehkä tämän vuoksi Pohjanmaalla ei edes tehty erityisiä ruodutusluetteloita, vaan manttaaliluettelot jaettiin suoraan ruotuihin ja merkittiin nihdit niihin sekä oteluetteloihin. Jos näin otetut nihdit eivät ilmestyneet katselmuksiin tai olivat kelvottomia, lautamiehet sitoutuivat hankkimaan kelvolliset tilalle.²² Toisaalta vaikka komissaarit menivät paikallekin, he olivat pappien, nimismiesten ja lautamiesten armoilla, kun eivät vieraina tietenkään voineet tuntea pitäjän todellista tilannetta. Näin ollen ei välttämättä voida ottaa täydestä todesta sitä valitusta, että pitäjien miesluku väheni vuodesta toiseen köyhyyden ja siitä johtuvan muuttoliikkeen vuoksi ja että väenottoon tuli vain vanhuksia ja poikasia:²³ nihdeiksi sopivien miesten puute on saattanut olla vain väenottoviikkojen ilmiö.

Sotakollegion asema väenottojen ylimpänä valvojana vaikeutui, kun se ei 1630-luvun lopussa saanut Suomesta väenottoluetteloita. Vuoden 1638 väenottoluettelot ovat Itä-Suomen osalta hävinneet historiantutkimukseltakin, mutta virastoihin makaamaan jääneet Länsi-Suomen paperit vuodelta 1639 lähtivät Tukholmaan keväällä 1640.²⁴ Aukot 1640-luvun väenottoluetteloissa osoittavat, että luetteloiden lähettämismvällisyys laiminlyötiin myöhemminkin — ei voida olettaa, että esimerkiksi haaksirikko olisi niin usein hävittänyt luettelot matkalla.

Kollegio ei luottanut saamiinsaakaan papiston luetteloihin, vaan se patisteli virkamiehiä tarkistamaan pappien papereita, joissa terveet miehet saattoivat olla yli-ikäisiksi merkittyjä. Puutteellisuuksia ja sekavuuksia luetteloissa lisäksi oli kosolti, erityisesti rälssitalonpoikien kohdalla. Peräti piispojen kautta collegio yritti saada papit huolellisemmiksi ja rehellisemmiksi.²⁵ Juuri 1630-luvun väenottoepäselvyydet tuottivatkin sotaviskaali Joachim von Liebstorffin ankarien tarkastusten jälkeen Viipurin läänin papeille ja lautamiehille huikeat sakot, jotka tosin pääosin jäivät maksamatta.²⁶ Toisaalta kun maskulainen Henrik Hoffman sai Suomen sotaoukeudelta sakkotuomion puutteellisesta miesluettelosta, sotakollegio vapautti hänet, koska Hoffman raamatunsuomennostyönsä rasittamana oli vain allekirjoittanut kappalaisen, nimismiehen ja kuudennusmiesten laatiman luettelon.²⁷

KARKUREITA JA LAIVASTON MIEHIÄ

Iankaikkinen riesa kruunulle oli siitä, että laillisesti väkeen kirjoitetut karkasivat. Ongelma oli oikeastaan kaksiosainen: toisaalta kaikkia alokkaita ei saatu alkuuankaan kootuiksi, toisaalta riviin saaduista osa livisti ensimmäisen mahdollisuuden tullen. Kuinka suuria osaongelmia nämä olivat, ei tässä yhteydessä ole mahdollista selvittää, se näet vaatisi väenotto- ja miehistörullien läpikäynnin mies mieheltä. Karkuruuden syynä ei välttämättä ollut pelkkä sotapalveluksen vastenmielisyys: oli näet tapauksia, joissa jonkun talonpojan sijaiseksi pestautunut nihti — siis periaatteessa vapaaehtoinen palkkamies — karkasi palveluspaikasta isännän lupaamia mutta saamatta jääneitä rahoja hakemaan.²⁸ Aikansa rötösherrojakaan ei puuttunut: ainakin yksi Viipurin läänin jalkaväkiskvadroonan luutnantti tuomittiin kuolemaan, kun hän lahjusten jälkeen oli päästänyt Riikaan kuljettamiaan miehiä palaamaan.²⁹ Luutnantti Anders Hare ja vänrikki Jaakko Yrjönpoika taas joutuivat myöhemmin kypälälautaan siitä, että vuoden 1639 Savon väenotossa olivat ottaneet talonpojilta rahaa, vaihdelleet miehiä ja valehdelleet aiemmin otettuja ja piiloteleita nihtejä kuolleiksi.³⁰ Molemmista rikkeistä väenotto-ohjeet nimenomaan varoittivat.

Koko Suomessa oli jatkuvasti käynnissä melkoinen karkurijahti. Siinä ahersivat erityisesti valtuutetut upseerit, joille vielä saattoi olla jaettuna tiettyjen miesten jäljittäminen.³¹ Tulokset eivät välttämättä olleet kaksisia, mutta jos miehiä rahvaan näille antamasta avusta huolimatta saatiin kiinni, he joutuivat kruunun linnassa odottamaan kohtalonsa ratkaisua.³² Itä-Suomesta miehet kohtuullisin jalkavaivoin pääsivät piilottelemaan Käkisalmen lääniin, Inkeriin ja Viroon, jotka voittomaina oli vapautettu väenotosta,³³ mutta turvaa osasivat hakea länsisuomalaisetkin. Huittislainen Nuutti Yrjönpoika ehti olla Tallinnassa väenkokoojia piilossa peräti 16 vuotta, ennenkuin kuningattaren armokirjeellä pääsi palaamaan.³⁴

Ongelmat olivat Viipurin läänissä jo 1630-luvun lopussa sitä luokkaa, että ne suorastaan aiheuttivat koko väenottojärjestelmän uudistuskokeilun pariaksi vuodeksi.³⁵ Karkuruus sinänsä olisi tiukan paikan tullen ollut kuolemanrangaistuksen ansaitseva rikos. Kun Per Brahe talvella 1639 tuskaili, mitä piti tehdä karjalaisille ja muille Saksasta paenneille, valtaneuvosto vastasi, ettei kuolemantuomiota ollut syytä antaa, koska ne saisivat ”yhden ja toisen siirtymään rajan yli Venäjälle tai kokonaan menemään vihollisen puolelle”.³⁶ Sitkein karkuri oli kuitenkin Pohjanmaalta, siikajokelainen Yrjö Matinpoika. Poikkeuksellisen sekavien ja pitkien vaiheiden jälkeen hänet saatiin 1642 Wismariin, mutta hän karkasi sieltä kolmen viikon kuluttua jalkaisin Itämeren itäpuolitse kotiinsa. Kun hän kiinniotettaessa vielä aikoi ampua vääpelin jalkajousellaan, ei kuolemantuomiota enää voitu olla langettamatta.³⁷

Erilaisissa vapautustapauksissa kruunu oli varsin ankara, ellei ehtoja täytetty. Niinpä väenotosta vapautettujen autiotilojen viljelijät Yrjö Juhonpoika ja Sipi Antinpoika joutuivat aivan väenotto-ohjeiden mukaisesti Turun ja Porin läänistä 1640 ilman muuta kruunun leipiin, kun olivat olleet laiskoja eivätkä tosissaan viljelleet ottamaansa autiota.³⁸

Vallan viheliäistä kruunun kannalta oli se, että aateli ei ollut järin kiinnostunut antamaan kruunulle edes joka 20. miestä alustalaisistaan. Usein sattui, että aatelismiehen palvelijoista ei kukaan ollut kertomassa, ketä edes ruodutettaisiin saati kuka otettaisiin nihdiksi, ja näin saattoi käydä pappienkin kohdalla.³⁹ Jos aatelisella

oli tiloja eri pitäjissä, saati toisissa lääneissä, oli varsin työlästä selvittää, tulivatko kaikki talonpojat luetteloihin vai eivät. Jopa aiempina vuosina kirjoitettuja alokkaita tarjottiin seuraavissa väenotoissa taas uusina. Sotakollegio koetti vuonna 1638 puuttua näihin epäkohtiin kovalla kädellä, ja asiaan palattiin vuosittain väenotto-ohjeissakin, mutta kun kaikki alkoi paikallisista luetteloista, ohjeet eivät vaikuta vedenpitäviltä, ei edes se, että ensin perittäisiin rästissä olevat nihdit ja sitten vasta ruodutettaisiin loput rälssin alustalaiset.⁴⁰ Vuodelta 1642 säilyneet patistelut osoittavatkin, ettei aiemmista ohjeista ollut korjausta syntynyt.⁴¹

Puhdas hallinnollinen pulma oli se, että aina ei ollut selvää, kuuluivatko miehet maavoimille vai laivastolle. Vielä 1630- ja 1640-luvuilla näyttää näet olleen tapana joskus käyttää jalkaväkimiehiä laivoissa ja toisaalta ottaa laivamiesalueilta myös nihtejä.⁴² Yksityistapauksissa asia ratkaistiin antamalla laivamiehelle todistus, etteivät väenottokomissaarit veisi häntä mennessään,⁴³ mutta yleisellä tasolla asia meni niin sekavaksi, että sotakollegio tiukkasi 1640 amiraliteetilta tarkkaa maakirjaa, jossa jokainen laivamiespalvelukseen osoitettu talo olisi mainittu.⁴⁴

Kun maakirjaa ei löytynyt, joka paikkaan ennättänyt Joachim von Liebstorff pantiin vuonna 1641 yhdessä maaherrojen kanssa asialle. Herrat laativat hieman jäsentymättömän jaon laivaston ja maavoimien alueiden välillä niin, ettei yksikään laivamiestila tullut peninkulmaa edemmäksi rannikosta. Mutta amiraliteetin Suomessa olleet virkamiehet sekoittivat jo vuoden 1642 muutoksillaan juuri tehdyn jaon,⁴⁵ ja asiasta tuli jatkuva päänvaiva. Ainoa toimiva ratkaisu oli käskeä laivamieskomppanioiden päälliköt taloluetteloineen väenottotilaisuuksiin omiaan suojelemaan.⁴⁶ Vuoden 1646 uudelleenjärjestelyssä osa entisten laivamiesalueiden pitäjistä siirtyi kokonaan maavoimille,⁴⁷ mutta ongelmia riitti vielä 1650-luvulle, erityisesti kun oli sekä aatelisia, jotka halusivat talonpoikansa laivamiehenpitoon että toisia, jotka kivenkovaan toivoivat nämä maavoimien alaisiksi.⁴⁸

Lopulta oli luonnollisesti valtava joukko yksityistapauksia, valituksia, väitettyjä vääriä miehiä ja aatelisten palvelukseensa ottamia nihtejä. Sotakollegio omaksui yleensä yhden selkeän linjan: jos se papereistaan näki jonkun olevan laillisesti kirjoitettu nihti tai sijainen, tämä sai olla rivissä edelleenkin, vaikka olisi ollut huonokuntoinenkin mies, mutta jos asia ei Tukholmaan tulleista papereista selvinnyt, collegio määräsi arvovaltaisen väenottokomissaarin tutkimaan asian itse paikalla. Yleensä collegio myös katsoi tilojen verokykyyn ja koetti väenotto-ohjeiden hengessä estää ”viimeisen miehenavun” ottamista sotaväkeen.⁴⁹

VAKINAISEN NIHDINPIDON AJATUS

Aiempana on viitattu valtiopäiväpäätösten lyhytjännitteisyyteen. Siihen olisi ollut mahdollista saada korjaus, jos olisi saatu aikaan järjestelmä, jossa poistuma olisi automaattisesti korvattu muutoin kuin väenotoilla. Kolmikymmenluvun lopussa näyttääkin olleen ilmassa ajatus vakinaisesta sotamiehenpidosta, josta mm. valtaneuvosto istunnossaan keskusteli. Yksi ajatuksen puuhamiehiä oli Suomen kenraalikuvernööri kreivi Per Prahe. Keväällä 1638 hän kirjessään ehdotti valtaneuvostolle järjestelyä, jossa mieslukuun perustuvasta väenotosta luovuttaisiin ja sen sijaan määräluku taloja asettaisi pysyvän miehen kruunun palvelukseen. Tähän sisältyi ajatus, jota ratsuväen ja laivamiesten pidossa oli jo pitkään toteutettu, että miehen kaaduttua, karattua tai muuten poistuttua kruunu saisi asettajilta uuden

tilalle.⁵⁰ Itse asiassa jalkaväenkin rekrytoinnissa jo paikoin sovellettiin vakinaista nihdinpittoa: Taalainmaa piti vanhastaan 1 400 miestä periaatteessa pysyvästi kruunun palveluksessa, ja Norrlannissa oli Gästriklandin Angermanlantiin saakka käytössä samantapainen menetelmä.⁵¹

Valtaneuvostoa kauhistutti ajatus, että vaarallisenä aikana yleisesti luovutettiin väenotosta, ”kruunun ikivanhasta oikeudesta” (jus Coronae pervetustum). Toisaalta ajatus varmasta väestä houkutteli erityisesti valtakunnanmarskia kreivi Jakob De la Gardieta, joka heitti ajatuksen, ettei olisi hullumpaa saada Ruotsista peräti 60 000 ja Suomesta 30 000 vakinaista miestä. — Luvut olivat sinänsä utooppisia, sillä Suomen koko väestömäärä oli tuolloin noin 400 000:n tienoilla. — Ongelmana pidettiin sitä, saataisiinko aateli suostutelluksi antamaan alustalaistilansa samaan järjestelmään. Päätökseksi tuli kuitenkin, että asiaa voitaisiin kokeilla Länsipohjassa, Pohjanmaalla, Karjalassa, Rautalammilla ja Savossa.⁵²

Uusi kokeilu näyttää todellisuudessa rajoittuneen vain Karjalaan ja Savoan ja sielläkin vesittyneen Brahen alkuperäisestä ajatuksesta, jota jo valtaneuvosto oli lähtenyt kehittämään eri suuntaan.⁵³ Kenraalikuvernööri sopi läänin rahvaan kanssa, että kukin kuuden perintö- tai kruunun talon kokonaisuus antaisi nihdin kahtena vuonna 1639 ja 1640. Tällä perusteella lääni oli vapaa väenotosta kyseisinä vuosina. Uutta oli siis itse asiassa vain se, että ’ruodut’ muodostuivat kahden vuoden ajan taloista eikä miehistä. Lisäksi järjestelmän ei pitänyt lainkaan koskea rälssitalonpoikia.

Itä-Suomen väenottoluettelot vuosilta 1639 ja 1640 osoittavat, että luvattu ’väenottovapaus’ jäi vähäiseksi. Että olisi tiedetty, miltä taloryhmiltä mies vaadittaisiin, piti joka tapauksessa tehdä luettelot. ’Vapaus’ oli ilmeisesti sitä, että näin muodostuneet kuuden talon ruodut saivat itse määrätä lähtijän — jota useissa tapauksissa ennenkin oli vähintään ehdotettu — ja toimittaa hänet katselmukseen. Karkuruuskaan ei toivotulla tavalla vähentynyt.⁵⁴ Järjestelyyn tosin näyttää lisäksi liittyneen vapautus muista väenottoon normaalisti liittyvistä rasituksista. Vuonna 1640 läänin maaherra Erik Gyllenstierna joutui hankaluuksiin, sillä Tukholma karhusi häneltä vuosien 1639 ja 1640 ruoturahoja ja aserahoja. Kreivinlinnaansa Vätternin Visingsborgiin jo siirtynyt kenraalikuvernööri Per Brahe joutui selittämään sotakollegiolle, että sopimuksen vuoksi lääni oli vapaa maksuista. Tämä herättää kysymyksen, miten sitten oli rälssitalonpoikien laita — näitten miehistä näet ei noilta vuosilta ole tarkkaa selkoa.⁵⁵

Vuosina 1639 ja 1640, jolloin menetelmä oli Viipurin ja Savonlinnan läänissä käytössä, tiedämme ainoastaan ruotujen määrän, mutta emme niiltä saatujen miesten määriä, nimistä puhumattakaan. Tämä johtunee pääosin siitä, että ruotujen tarvitsi toimittaa lähtijä vasta katselmuseroille. Vuodelta 1641 ei väenottopapereita ole läänistä säilynyt lainkaan. Tämä näyttää johtuvan siitä, että yleistä väenottoakaan ei läänissä tuona vuonna pidetty. Miehistöluetteloiden eli rullien merkinnöissä on Itä-Suomesta näet vuodelta 1641 ainoastaan rälssin nihtejä, ei lainkaan perintö- ja kruunun tilojen. Kun rullissa muutoin varsin tarkoin on eritelty vuosittain otetut, on ilmeistä, että vuosien 1639 ja 1640 poikkeusjärjestely säästi Itä-Suomen perintö- ja kruunun tilalliset vuoden 1641 väenotolta, jota päätettäessä heidän erityissopimuksensa oli ollut voimassa. Tähän viittaava tieto vilahtaa valtaneuvostonkin pöytäkirjoissa.⁵⁶

KAAVAILUT TALOLUVUN MUKAISESTA VÄENOTOSTA

Taloluvun mukainen väenotto, jota näin oli kokeiltu, tuli esille tammikuussa 1641 Tukholmassa kokoontuneissa säätyjen valiokunnissa, joihin oli kutsuttu vain hallituksen jäsenet, maaherrat sekä piispat ja superintendentit. Sellaisenaan ainakin aatelisvaliokunta edusti enemmänkin kruunun kuin säädyn intressejä.⁵⁷ Valiokunnat saivat pohdittavakseen hallituksen esityksen, jossa tunnustettiin, että väenotosta oli tullut suuri rasitus. Tästä seurasi esityksen mukaan, että jos aatelisto yhtäällä myönsi miehiä, se toisaalla koetti erioikeuksiensa varassa päästä mahdollisimman vähällä. Papisto taas riiteli keskenään, ja väliaikaisina annetut helpotukset saivat säädyn vain pyytämään uusia ennakkopäätöksiä. Sotapäällystö suojeli esityksen mukaan kaikkien tiloilleen kerääntyvää joukkoa väenotolta. Porvaristo taas — sen lisäksi että se pani laivastoon käsityöläisiään ja pelotti nämä pois kaupungeista — otti toisaalta sekin miehiä väenotolta suojaan. Talonpojat olivat esityksestä päätellen kaikkein kekseliäimpiä välttämään väenottoa. Keski-ikäiset isännät luovuttivat tilansa liian aikaisin lapsilleen ja muuttivat itse mäkitupiin asumaan; sellaiset miehet, jotka olivat vaarassa joutua sotaväkeen, lähetettiin turvaan kuka minnekin, kouluihin, kaupunkeihin, aatelin luo, vuorityöalueille, sotapäällystön tiloille tai rajan taa, ja loput pysyttelivät piilossa väenoton ajan tai siirtyivät sitä vältellen maakunnasta toiseen.

Erityisesti papisto sai esityksessä taas kerran syyt niskoilleen vielä siitäkkin, että se jätti väenottoluetteloista monet pois ”ja teki itsestään tuomareita ja komissaareja ilman valtakirjaa ja toimeksiantoa, ei mitenkään vähäiseksi tappioksi kruunulle”. Kaiken kaikkiaan esitys on erinomaisen tyhjentävä luettelo niistä ongelmista, joita miesluvun mukainen väenotto oli tuottanut. Kun yrityksistä huolimatta ei parannusta ollut tullut, säätyjen valiokunnat saivat tehtäväkseen pohtia, miten sotaväen määrä saataisiin pysytetyksi ja millä keinoilla poistettaisiin väenottojen esteet. Keinojen piti vielä olla ”rahvaalle kohtuullisimmat ja komissaareille helpoimmat toteuttaa”.

Kun kysymyksessä oli näin tärkeä asia, valiokunnat eivät lähteneet edustamaan koko säätyä. Varsin ratkaisevaksi tuli aateliston vastaus, jota holhoojahallituksen taholta selvästi oli ohjailtu. Siinä kaavailtiin, että kymmeneltä perintö- ja kruununtilalta ja kahdeltakymmeneltä rälssitilalta annettaisiin kussakin valtiopäivien hyväksymässä väenotossa nihti. Huomionarvoista on, että aatelisto tässä yhteydessä puhui nimenomaan veroa erikseen maksavista perheistä, jotka kaikki pantiin samanarvoisiksi kokoon ja päämieheen katsomatta — myös leskien ruokakunnat siis piti kirjoittaa ruotuihin. Toisaalta aateli vaati, että sen palvelijoilleen antamat tilat olisivat vapaita, että viljelykseen otetuille autiotiloille annettaisiin vapaavuosia, ja että aatelinen itse saisi antaa luettelot talonpoikaistiloistaan maaherralle. Hänellä piti lisäksi olla oikeus itse valita mies sotaväkeen: kun komissaarit olisivat tämän hyväksyneet ja ”hänet kapteenin käsiin luovutettu ja otettu”, ruotu ei enää olisi hänestä vastuussa.⁵⁸ — Nämä asiat tulivat pian esille asian jatkokäsittelyssä.

Asia siirtyi takaisin valtaneuvostolle, joka pohti sitä useaan otteeseen vuoden 1642 tammikuussa, juuri ennen valtiopäiviä. Tärkein neuvottelu oli 9. 1. vielä alaikäisen kuningattaren läsnäollessa — Kristiina kuulikin tällöin ensimmäisiä kertoja valtaneuvoston pohdiskeluja. Samalla kertaa oli esillä myös toinen vaikea kysymys, karjaveron sodan rahoittamiseksi.

Valtakunnankansleri Axel Oxenstierna sanoi keskustelun avatessaan suoraan, että mieslukuun perustunut väenotto oli tuottanut suuria vaikeuksia. Hänen mukaansa oli parasta, jos tiedettäisiin varma nihtien määrä, joka jäisi pysyväksi. Valtakunnan drotsi kreivi Per Brahe — joka vuoteen ei enää ollut toiminut Suomen kenraalikuvernöörinä — käytti ensimmäisen puheenvuoron. Hän asettui voimakkaasti taloluvun mukaisen väenoton kannattajaksi. Kun rekrytoitiin miesluvun mukaan, miehiä pakeni paljon, kun taas taloluvun mukaan voitaisiin etukäteen laskea, kuinka paljon sotaväkeä kruunu vuosittain saisi. Toinen etu oli hänen mukaansa, että otettavat miehet olisivat halukkaampia palvelukseen, koska ”talot keskenään päättävät miehestä ja ottavat sen, joka antaa itsensä siihen (nihdiksi) ylipuhua”.

Valtaneuvoksista oikeastaan vain Johan Skytte epäili taloluvun mukaista järjestelmää. Hän muistutti, että siitä oli vasta Kustaa II Aadolfin aikana (1627) siirretty miesluvun mukaiseen. Kansleri käytti tällöin pitkän puheenvuoron, jossa hän tarkoin palautti mieliin väenoton vaiheet. Hän totesi kyynisesti, että miesluvun mukainen väenotto oli otettu käyttöön Puolan sodan alussa, että saataisiin enemmän väkeä:

”Nyt aluksi ennen kuin kansa sen havaitsi ja osasi varoa, se joutui kuin lintu ansaan ja tuotti ensimmäisenä vuonna paljon sotaväkeä. Mutta sitten jo toisena vuonna, kun he alkoivat keksiä kaikenlaisia piilopaikkoja ja takaportteja, se suureksi osaksi antoi vähemmän ja niin pois päin vuodesta vuoteen.”

Kansleri luetteli taas kerran syyt, joiden vuoksi miesluvun mukainen väenotto oli epäsuotava, mutta myönsi, että taloluvun mukaisellakin oli ongelmansa. Se saattaisi johtaa useiden perheiden sulloutumiseen yhdelle tilalle; kruunu saattaisi menettää siinä, että leskien ja vanhojen ukkojen väenottovapaus armahtaisi koko tilan. Erityisesti Smälannissa ja Länsi-Göötanmaalla kruunu kärsisi, kun tilaa kohti oli niissä paljon miehiä. Keskustelussa esitettiin sitten useita keinoja näiden ongelmien ratkaisemiseksi, jopa ajateltiin jättää miesluvun mukainen väenotto voimaan Smälannissa ja Länsi-Göötanmaalla tai sopia väenottosuhde erilaiseksi eri maakunnissa. Myös Taalainmaan pysyvää nihdinpitoa esitettiin yhtenä ratkaisukeinona. Itse asiassa kysymyksessä oli *gård*, *hemman*, *rök* ja *familj* -käsitteiden epätarkkuus sekä perintöjärjestyksen ja maanjaon erilaisuus eri maakunnissa. Näissä valtaneuvoston huolissa ei Suomi kertaakaan vilahtanut.

Valtakunnanamiraali Carl Carlsson Gyllenhielm lausui ensimmäisenä taloluvun mukaisen väenoton vielä yhden hyvän puolen: kun se saisi talonpojat pitämään lapsensa ja vävynsä luonaan, pellot ja maa tulisivat paremmin viljellyiksi. Kaikki asettuivat lopulta taloluvunmukaisen kannalle: ongelmaksi vain tunnettiin, miten se saataisiin säädyissä läpi. Valtiopäiväesitys annettiin kahta päivää myöhemmin, kun asiaa oli vielä jatkoistunnossa kehitelty.⁵⁹

VAIKEA VALTIOPÄIVÄKÄSITTELY

Talonpoikais- ja aatelissäädyyissä väenotosta ja karjaverosta näyttää nousseen melkoinen melske, eikä kummassakaan oltu uuteen väenottojärjestelyyn halukkaita. Aatelistossa mielipiteet tosin jakautuivat: sen ylin ja alin luokka olisivat pysyneet vanhassa, mutta keskiluokka ja yleensä suomalaiset olivat taloluvun kannalla.⁶⁰ Kun

keskustelut eivät johtaneet mihinkään, kummankin säädyn lähetystö sai erikseen jo 15. 1. tulla valtaneuvoston eteen selvittämään kantojaan. Talonpoikien lähetystön puhemies otti heti puheeksi suojelusmiehet, joiden rulliin kirjoittaminen olisi ratkaissut koko ongelman. Hän pyysi myös, että koko sääty saisi väenottovapautuksen alkaneena vuonna. Aatelisto taas nimenomaan puolsi suojelusmiehiään ja pelkäsi, ettei saisi palvelusväkeä ollenkaan sen jälkeen kun taloluvun mukainen väenotto suojelisi väenotolta yhtäläillä millä tahansa tilalla asuvaa.

Valtakunnankansleri Axel Oxenstierna joutui sydäntäsärkevästi kuvailemaan valtakunnan miespulaa ja kaunopuheisesti sovitteluun toisaalta kruunun toisaalta alempien säätyveljiensä etua. — Näissä keskusteluissa Suomen — selvästikin Savon tai Karjalan — talonpojat valittivat antaneensa kuutta taloa kohti miehen, jotka nyt vielä karkailivat, mutta kansleri mykisti valittajat toteamalla, että nämä itse olivat järjestelmän hyväksyneet ja olivat toisena vuonna olleet vapaita — juuri tämä tarkoittanee vuotta 1641. Vaikka Smälanti ja Länsi-Götanmaan edelleen tunnettiin ongelmiksi, valtaneuvosto piti jäməkästi kiinni taloluvun mukaisesta väenotosta.⁶¹

Kun valtaneuvosto oli erikseen puhuttanut maaherroja, talonpojat saivat uudestaan 19. 1. 1642 tulla sen eteen. Osoittautui, että suomalaiset ja osa uplantilaisista olisivat olleet miesluvun mukaisen väenoton kannalla. Muitakin taloluvun mukainen väenotto pelotti, koska talo joutuisi ruotuun, vaikka isäntä olisi kyvytön ukko. Valtaneuvosto kutsui nyt aateliston, papiston ja talonpoikien edustajat neuvotteluun ”ettei meidän tarvitsisi kiistellä siitä julkisesti valtakunnansalissa”. Aateli oli taipunut 17. 1.,⁶² se ja papisto ilmoittivat tässä vaiheessa suostuvansa taloluvun mukaiseen väenottoon, mutta talonpojat harasivat sitkeästi vastaan ja pelkäsivät muun muassa ruotujen palkkaamien sotilaiden kaupitsevan nahkansa kohtuuttomasta hinnasta — niinkuin sittemmin erityisesti Pohjanmaalla kävikin.⁶³ — Tässä yhteydessä jää selvittämättä, miksi Suomen aateliset ja talonpojat suhtautuivat muutokseen vastakkaisilla tavoilla.

Talonpoikiin kohdistui nyt melkoinen painostus, jossa kansleri, Brahe ja Claes Fleming puhuivat vihollisvaarasta ja uuden järjestelmän eduista. Talonpojissa alkoi jo näkyä horjuntaa, kun heidät jälleen lähetettiin miettimään asiaa.⁶⁴ Talonpoikien kirjallinen vastaus valmistui kaksi päivää myöhemmin 21. 1. 1642. Se oli varsin kirjava, sillä ensinnäkin taloluvun mukaisen ruodutuksen ehtona oli, että kolme torpparia vastaisi yhtä kokotilaa. Lisäksi Smälanti, Länsi-Götanmaa ja yksi pienempi alue halusivat pysyä miesluvun mukaisessa ruodutuksessa, Taalainmaa ja Norrlanti pysyvässä väenotossa, ja lopulta suomalaiset vaativat, että miestä kohti tulisi 12 taloa. Papistokin oli taas ruvennut tinkimään ja halusi ensin 15 sitten 12 taloa ruotuun ja lopulta pyysi paikallisia helpotuksia. Tästä kansleri sai aiheen moittia pappeja huonon esimerkin antamisesta: päinvastoin heidän olisi pitänyt puhua talonpojillekin hallituksen esityksen puolesta. Aatelikin, vaikka hyväksyi pääasian, halusi vielä keskustella palvelijainsa vapauttamisesta.⁶⁵

Nyt talonpoikia oli jo uhattu, että jos pysyttäisiin miesluvun mukaisessa väenotossa, nämä saisivat sitä katua. Vastauksen määräaika oli jo lähellä, ja talonpojat olivat yhä vastaan. Lopulta he joutuivat antamaan periksi: miten, siitä eivät säilyneet pöytäkirjat kerro, mutta näyttää siltä, että painostettu puhemies vaikutti säätyovereihinsa,⁶⁶ todennäköisesti myös sihteerin.

Papisto joutui talojen ruoduttamiseen siirryttäessä myöntymään suhteensa nostamiseen 1/20:stä 1/10:een. Itse asiassa pappiloiden väkeä oli vasta vuodesta 1637

lähtien ”erityisestä kunnioituksesta papistoa kohtaan” kohdeltu samoin kuin aatelin alustalaisia. Papisto oli jopa yrittänyt vuoden 1638 valtiopäivävalituksessaan saada vieläkin enemmän helpotuksia, mutta hallitus ei niitä tuolloin säädyille sallinut. Vuosi 1642 tiesi siis pappiloiden kohdalla palaamista vuotta 1637 edeltäneeseen käytäntöön. Tätä perusteltiin sillä, että papilla saattoi olla kaksi jopa useampia renkejä siinä missä talonpojalla yksi.⁶⁷

Uudesta järjestelmästä huolimatta oli huomionarvoista, kuinka samankaltainen väenotto-ohje oli aiempien kanssa. Tämä on oikeastaan luonnollista, koska tekniikka pysyi ennallaan, vain ottooperuste muuttui. Ohjeen mukaan luetteloon piti tästedes kirjoittaa vain kaikki tilat, mutta kaikkien miesten piti silti tulla kuulutetulle väenotopaikalle. Tilat piti ruoduttaa yhtäläisinä niiden koosta riippumatta. Luettelon ulkopuolelle jäivät muutoin samat ryhmät kuin aiemminkin, mutta pappiloista olivat vapautettuja vain piispojen, superintendenttien, tuomiorovastien ja kapitulinjäsenten omat asuintilat. Toinen tärkeä muutos oli se, että ruodulla suorastaan odotettiin olevan etukäteen tarjolla 15—45-vuotias kelvoinen mies. Vain jos sellaista ei ollut, komissaarit valitsivat kruunulle parhaan, jolle vielä jätettiin mahdollisuus palkata katselmukseen mennessä toinen sijaansa. Ruotujen oli varottava, ettei heidän palkkalaisensa karkaisi, mutta komissaarien hyväksymästä ja väkeen otetusta ei ainakaan rässsiruotu enää ollut vastuussa.⁶⁸

Taloluvun mukaisen väenoton vuoksi irtolaisten asema oli selvennettävä — hehän eivät kuuluneet mihinkään veroamaksavaan taloon. Nyt heidät rinnastettiin suojelusmiehiin — ryhmien ero lienee ennestäänkin ollut veteen piirretty viiva. Sekä irtolainen että suojelusmies piti ottaa sotaväkeen ilman muuta, ellei hän onnistunut käyttämään tilaisuutta hyväkseen ja saamaan jotakuta lähettämään hänet sinne palkattuna.⁶⁹

SÄÄDYT JA VÄENOTTO 1643—1649

Vuoden 1643 valtiopäiville lokakuussa kokoonnuttaessa tärkein asia oli salaisessa valiokunnassa käsitelty hyökkäys Tanskaan.⁷⁰ Se oli ’ilmassa’, vaikka käsiteltiinkin vasta väenotokeskustelujen jälkeen. Nyt oli taloluvun mukaisesta väenotosta kahden vuoden ilmeisen myönteinen kokemus. Aateli suostui lähes keskustelutta jatkamaan juuri aloitettuun tapaan,⁷¹ ja avajaisia seuranneena päivänä talonpoikien sihteeri kävi erikseen kysymässä valtaneuvostolta, halusiko hallituskin sitä. Hallitus halusi, ja jo kahta päivää myöhemmin sihteeri kertoi talonpoikien suostuneen taloluvun mukaiseen väenottoon. Kuitenkin sääty valitti suojelusmiehistä, ja kun se isommalla joukolla tuli hallituksen puhutteluun, se olisi tinkinyt väenottosuhteen 1/15:een.

Kansleri totesi, ettei kolmasosan vähennykseen ollut varaa eikä omillekin riesaksi koituvia palkkajoukkoja kannattanut värvätä. ”Valtakunnan turvallisuuden vuoksi” ei ollut viety ulos joukkoja vuonna 1643: todellinen syy oli, että kansleri oli koko vuoden epäroinyt, milloin hänen tammikuussa tekemänsä päätös hyökkäyksestä Tanskaan toteutettaisiin.⁷² Suojelusmiehistä kansleri pani syyn edestakaisin kulkevien talonpoikien omille niskoille, ja siihen asia kuivuikin. Lähtiessään talonpojat vielä pyysivät, ettei heidän ruotuihinsa pantaisi upseerien, pappien eikä sotilaiden vaimojen tiloja, koska alokas tällöin aina otettaisiin talonpoikaistilalta, mikä varmasti pitikin paikkansa. Papisto yritti saada hallitusta asettamaan sijaisenpalkalle

ylärajan, mutta kansleri piti käytännön vaikeuksia voittamattomina: liian alhaisella palkalla kukaan ei pestautuisi, ja säädökset ylittävästä palkasta rankaiseminen saisi miehet vain karkaamaan. Asia piti siis jättää vapaan sopimuksen varaan.⁷³

Myös vuoden 1644 valtiopäivät pidettiin poikkeuksellisesti syksyllä — ja keskellä Tanskan-sotaa. Näillä valtiopäivillä Kristiinasta tuli täysi-ikäinen — sopivasti sata vuotta sen jälkeen, kun Ruotsista oli tullut Vaasojen perintövaltakunta. Talonpojat vaativat heti aluksi, että aatelin, pappien, porvarien, voutien ja muiden suojelusmiehet piti saada jo hyväksytyin vuoden 1645 väenoton alaisiksi ja että tällä kertaa myös aateli asettaisi miehen kymmentä taloa kohti.⁷⁴ Aatelistossa nousi melkoinen hälinä, ja jotkut tyrmäsivät esitykset suoralta kädeltä. Talonpoikien lähetystön ja pitkien neuvottelujen jälkeen aateli joutui antamaan periksi sen verran, että vapaita olisivat vastedes vain aatelisten tiilenlyöjät, kivenhakkaajat ja muurarit renkeineen sekä ne vuotuispalvelijat, jotka ”söivät heidän leipäänsä tai joille oli annettu heidän pieniä torppiaan asuttavaksi”. Sen sijaan pienemmästä väenottosuhteesta aateli ei antanut periksi. Kaikki muut aatelisten suojelusmiehet, muiden suojeltavista puhumattakaan, katsottiin ilman muuta sotaväkeen otettaviksi.⁷⁵

Toisaalta samojen valtiopäivien jälkeen annetut vuoden 1644 aatelisprivilegiot merkitsivät huomattavaa helpotusta ylimmän aatelin alaisille talonpojille. Tällöin näet kreivi- ja vapaaherrakunnissa sijainneet tilat rinnastettiin väenotossa vanhaan rälssiin. Lähes koko Pohjanmaa ja merkittävät osat Lounais-Suomea tulivat tällä tavalla helpomman väenoton piiriin. Itse asiassa jo tätä ennen oli vastoin väenotto-ohjeita erivapauksilla myönnetty samoja oikeuksia jopa panttirälssiin.⁷⁶

Yleisiä väenotto-ohjeita ei tällä kertaa kirjattu valtakunnanreistratuuraan, tyydyttiin vain kopioimaan siihen maaherroille lähetetyt erityiset lisäohjeet. Sama menettely toistui joskus myöhemminkin. Väenottokomissaarien valtakirjaan sisältyi tärkeä tarkennus. Jos ruotu oli etukäteen sopinut tai palkannut sotaan lähtijän, koko ruodun ei tarvinnut saapua väenotto paikalle. Tämä oli merkittävä helpotus, jota paikoin lienee omavaltaisesti sovellettu ja katsottu sormien läpi jo aiemmin.⁷⁷

Vuosi 1646 oli pitkästä ajasta mennyt ilman väenottoa, mutta tammikuussa 1647 kokoonnuttiin jälleen valtiopäiville. Nyt talonpojat olivat kerta kaikkiaan sotaan väsyneitä: vain Viipurin läänistä luvattiin pitkin hampain joka 20. mies, muutoin kaikki valituksissaan pysyivät huojennusta. Kansleri vastasi heti, ettei väenotosta saisi kieltäytyä, veroja voitaisiin sovitella. Kun kansleri jatkoi tylyä linjaansa, talonpojat vaativat päästä kuningattaren puheille. Papistokin alkoi tinkiä itselleen väenottosuhdetta 1/20 ja pyysi vielä vastauksessaan hallituksen esitykseen, että saisi ilman kirjoitusta toimittaa suoraan pääkatselmukseen miehen kymmeneltä talolta. Aateli taas pyysi epämääräisesti työväkensä taloja vapaaksi. Ei ole selvää, miten säädyt tällä kertaa vielä suostuteltiin kahdeksi vuodeksi vuoden 1642 päätöksen mukaiseen väenottoon, mutta valituksiinkin tuli lyhyt vastaus: kuningattarella ei ollut varaa armahtaa väenotolta.⁷⁸ Kruunu oli ilmeisesti saanut tarpeekseen liian heiveröisistä sijaisista, sillä viimeistään vuoden 1648 väenotto-ohjeessa ruodun palkkaaman miehen alaikärajaksi asetettiin 18 vuotta.⁷⁹

Saksan sodan lopultakin päätyttyä mutta joukkojen vielä ollessa Saksan maaperällä odottamassa rauhan toteutus sopimusta⁸⁰ valtaneuvosto oli valmiiksi keskustellut mahdollisuudesta, että väenoton vaihtoehtona olisi rahamaksu. Asia käsiteltiin tavan mukaan vuoden 1649 valtiopäivien alussa, mutta kruununperimysasian vuoksi pitkiksi venähtäneiltä valtiopäiviltä on tiedossa vain vähän väenottoky-

symyksen yksityiskohtia. Aateli yritti kuitenkin privilegioihinsa vedoten saada rajapiiritilansa vapaiksi. Tämä epäonnistui, kun valtaneuvosto vetosi omaan esimerkkiinsä. Samoin kävi papiston pyynnölle saada väenottosuhteekseen 1/20. Valtiopäiväpäätöksessä aateli varasi kuitenkin, että nyt annettun suostunnan kaltaista ei tulisi jatkossa, vaan sitten toimittaisiin aatelisprivilegioiden mukaan. Valtiopäiväpäätöksen mukaan taksa, jolla maakunnat ja ruodut saivat lunastaa itsensä vapaiksi väenotosta, jäi hallitsijan määrättäväksi. Alun harparoinnin jälkeen maksu porrastettiin tilan suuruuden mukaiseksi.⁸¹

VANHAT JA UUDET MENETTELYT

Kun väenotto nyt oli sidottu talolukuun, odottaisi, että ruoduista olisi muodostunut pysyviä. Näin ei käynyt, vaan vanhaan tapaan ruodutus tehtiin joka vuosi uudestaan. Tässä vieläpä käytettiin useilla seuduilla aluksi aivan entisenlaisia kaikki miehet käsittäviä luetteloita: osassa maata sentään papit alkoivat heti tehdä taluetteloita. Vuosikymmenen lopulla, 1647 valtiopäivien aikana, sotakollegio yritti piispojen kautta saada papit jälleen merkitsemään isännän lisäksi talon muutakin miesväkeä ja olemaan tarkempia autiutilojen, pappiloiden renkien, käsityöläisten, suojelusmiesten ja irtolaisten merkitsemisessä sekä karanneiden nihtien jäljittämises- sä. Ainakaan väenottoluetteloiden selailu ei osoita kehottelulla olleen suurta vaikutusta.⁸²

Nyt alkoi ilmetä käytäntöä, että jos isäntä merkittiin nihdiksi, ruodutusluettelossa jopa velvoitettiin ruotu auttamaan sijaisen palkkaamisessa: kruunullehan oli tärkeää, että verotulot tilalta juoksivat jatkuvasti. Ainakin Turun ja Porin läänissä tällainen velvoite jätettiin antamatta, jos ulosteot olivat aiemminkin maksamatta: mokoma isäntä, 'rötebonde', oli väenottokomissaarien mielestä selvästi kruunulle hyödyllisempi sotamiehenä. Menettely näkyy väenottoasiakirjojen lisäksi tuomiokirjoissakin.⁸³ Vuoden 1643 Hämeen oteluettelo määritteli, että irtolainen oli sellainen, joka laittomasti oli hylännyt omansa tai kruunun tilan — siis lähtenyt siltä kruunun verovahingoksi.⁸⁴

Udellamaalla oli vuonna 1643 perusteluna palkkaamislupa se, että kyseessä oli tilansa ainoa miehenapu, ja 1645 tämä jo mainittiin nimenomaan palkkaamisen ehdoksi. Ilmeistä silti on, että muillekin sijaisen pestaus väenotto-ohjeiden hengessä oli mahdollista.⁸⁵ Uusi järjestely yleisti selvästi jo ennen syntyntyttä tapaa, että köyhä poika otettiin taloon kasvatiksi sillä ehdolla, että hän aikanaan lähtisi talon puolesta palvelemaan kruunua sotamiehenä.⁸⁶

VÄISTYIVÄTKÖ ONGELMAT?

On mahdollista, että sotakollegio uskoi uuden väenottotavan vähentävän sotaväen perusongelmaa, karkuruutta. Ainakin se antoi keväällä 1642 ohjeet, että upseerien oli kierrettävä jokaisessa pitäjässä harjoittamassa otettuja mutta vielä kokoamattomia sotilaita. Harjoitusohjelmaan kuului lähinnä musketin käsittely, sankkipannun täyttö, lataus ja kahden laukauksen ampuminen:

"... ja kun he ampuvat, heille on asetettava alhaalla oleva maali ammuttavaksi, etteivät he voisi tottua ampumaan ylös ilmaan, kuten useimmiten tahtoo käydä".⁸⁷

Jää kuitenkin sellainen epäily, että harjoitustilaisuuksiin ei välttämättä ollut tungosta. Mies ei aina katsonut kunniansa vaativan lähtemistä meren taa. Kun vuodesta 1642 alkaen väenotto-ohjeetkin totesivat, ettei ainakaan rälssiruoto ollut karanneesta vastuussa ja kun pian Tanskan-sodan vuoksi taistelukentälle joutuminen oli entistä todennäköisempää, miehistön kokoojat saivat vajaita saaliita. Turun Hovioikeuden presidentti Jöns Kurki, joka tähän aikaan joutui yhtenänsä vastaamaan joukkojensiirroista, huokailikin 1644 suoraan, ettei kirjoitettuja nihtejä pitäisi ollenkaan päästää ennen siirtoa kotiin, koska he jäisivät sille tielleen: jos joitakuuta sijalle tulisikin, nämä olisivat kelvottomia vanhoja ukkoja tai pikkupoikia.⁸⁸ Pian valitti Inkerin kenraalikuvernööri, että vähät täydennysmiehet olivat täysin kouluttamattomia.⁸⁹

Sotakollegio koettikin ehdotella Kurjelle peräti kolmen ongelman ratkaisua samalla kertaa. Sen mielestä sotapalvelukseen kyvyttömiksi tulleita kokeneita sotamiehiä ei saanut laskea vapaiksi, vaan heidän elatuksensa piti järjestää tekemällä heistä kotikompanioiden aliupseereja, jotka sekä etsisivät että kouluttaisivat kotonaolevia nihtejä.⁹⁰ Keino ei vaikuta kovin vakuuttavalta; eikä siitä ollut apua — sikäli kuin sitä edes toteutettiin. Väenkokoamisen väistely jatkui kaikissa lääneissä. Pahasisuisimmat heilauttivat sypäkästi kirvestä tai puukkoa kun heitä koetettiin saada kruunun leipiin, aremmat tyytyivät piileksimään metsissä tai karkaamaan Itä-Suomen polkujen vartioinnista huolimatta Käkisalmen läänin puolelle.⁹¹ Kun rulliin saadut oli laivattu, piilotelleet palasivat kotiinsa.⁹² Kiintoisaa on, että sotakollegio kehotteli esimerkiksi Porin rykmenttiä levittämään upseerien palkkatilat koko laajaan Satakuntaan, että paikalla asuvat upseerit valvoisivat miehiä ja kouluttaisivatkin näitä⁹³ — tässä on selvä tulevan ruotujakolaitoksen ennakointi, siinäähän upseerit näin asuvat miestensä keskellä.

Aatelinkaan menettelyihin uusi järjestely tai edes suojelusmiesten ahdistelu ei tuonut parannusta. Rälssitalonpojat pysyttelivät poissa väenotoista kuten ennenkin, ja väenottokomissaarien kehotukset nihtien esittämisestä katselmuksessa saattoivat jäädä hurskaiksi toivomuksiksi — usein papistonkin kohdalla.⁹⁴ Ainakin Hämeen ja Uudenmaan läänistä kantautui sotakollegion korviin tieto, että aatelinen saattoi suojella tilallaan jopa toistakymmentä nihtiä.⁹⁵ Kun aatelinen lisäksi sai määrätä, kuka hänen alueiltaan lähtisi sotamieheksi, tätä ilmeisesti käytettiin väärin, kuten ANNELI MÄKELÄ on huomauttanut: pantiin alokkaiksi lampuotitalojen isäntiä, ja kun nämä jäivät sille tielleen, otettiin tilukset kartanon yhteyteen. Sotakollegion, joka katsoi lähinnä kruunun etua, oli vaikea puuttua näihin tapauksiin.⁹⁶

Kovin epä johdonmukaiseksi meni käytäntö ratsutilojen väenottovapauden kohdalla. Vielä vuonna 1645 sotakollegio nimenomaan korosti, että kun väenotto oli tila- eikä mieskohtainen, ratsua kohti yhden tilan piti saada pitää viljelykseen tarpeellinen väki itsellään.⁹⁷ Mutta sekä ratsu- että 1644 perustetut rakuunatilat alkoivat nopeasti käyttää vapauttaan väärin: aivan aatelisten lailla ne alkoivat suojella väenoton uhkaamia miehiä muka työväkenään. Suomessa ongelma havaittiin ensin Viipurin ja Savonlinnan läänissä. Maaherra kävi vuoden 1647 ruodutuksessa vilppiä tehneiden kimppuun, mistä nousi suuri hälinä.⁹⁸ Vuoden 1648 väenottoa varten annetuissa ohjeissa, joita myöhemmin usein tähdennettiin, ratsukkoa kohti sallittiin ruodutuksesta vapaaksi vain yksi tila ja sillä yksi renki ja yksi poika.⁹⁹

Väkeen ottamista saatettiin käyttää rangaistuksena. Satakunnassa pari miestä joutui 1643 katselmuskomissaareille antamiensa väärrien tietojen vuoksi alokkaiksi.

Paavo Martinpoika -niminen Messukylän isäntä taas joutui väkeen, koska hänen sanottiin lyövän isäänsä.¹⁰⁰ Kun Jumalan eli Mooseksen laki oli puhtasoppisena aikana juuri tulossa maallisenkin lainkäytön ankaraksi ohjeeksi, Paavo sai itse asiassa olla tyytyväinen, jos sillä selvisi neljännen käskyn rikkomisesta. Samanlainen tapaus on tiedossa myös Karjalasta, jossa käräjät suosittivat uppiniskaista poikaa nihdiksi. Toisaalta käräjät hyvin herkästi antoivat säälittävässä tapauksissa vapautussuosituksen isoperheisille, joita uhkasi väkeenotto.¹⁰¹ Sotakollegio noudatti entistä linjaansa, joka tähdensi rulliin kerran kirjoitetun niissä pysymistä, ja käski tutkia tapaukset katselmuksessa.¹⁰² Samansuuntainen oli myös kihlakunnanoikeuden tuomio, jos joku oli petollisesti palkkautunut sijaiseksi kahdelle isännälle. Tällaisia kojareita alkoi ilmetä isäntien hätää hyväksi käyttämään, mutta ensimmäisellä palkkaajalla oli etusija.¹⁰³

ANNELI MÄKELÄ on suhtautunut kriittisesti ARVI KORHOSEN näkemykseen vuoden 1642 uudistuksen käänteentekevistä merkityksestä. Edelläoleva esitys riittänee osoittamaan, että vuoden 1641 valiokuntavaltioapäivillä, valtaneuvostossa ja vuoden 1642 valtiopäivillä luetellut kruunun ongelmat eivät todellakaan kaikki väistyneet. Hallintomiehet joutuivat edelleen tuskailemaan karkureiden ja kaikenlaisia väistämiskeinoja keksineiden rahvaan miesten kanssa, omiaan suojelleista aatellisista puhumattakaan. Mutta kun MÄKELÄ perustelee käsitystään ennen kaikkea sillä, että pienen viiveen jälkeen isäntien osuus alokkaista jälleen alkoi nousta,¹⁰⁴ tämä on kysymys, johon viimeisessä luvussa on vielä erikseen puuttettava.

TULOKSET

Hakkapeliitta-ohjelman tutkimusassistentti KARI ALIFROSTI laski huolellisesti vuosien 1638—1649 väenottoasiakirjoista vuosi- ja pitäjakohtaiset tulokset, vieläpä taustaryhmittäin. Tässä yhteydessä ei ole mahdollisuutta niin tarkkaan esitykseen, mutta tulokset voidaan ilmaista niiltä lääneiltä, joiksi kenraalikuvernööri Per Brahe 1640-luvun alussa jakoi liian isoina pitämänsä hallitusmuodon mukaiset Suomen läänit. Kuten jo edeltä on käynyt ilmi, täydellisiä väenottoluetteloiden sarjoja ei ole

TAULU 2. VÄENOTTOJEN TULOKSET LÄÄNEITTÄIN 1638—1649¹⁰⁵

Lääni	1638	1639	1640	1641	1642	1643	1644	1645	1646	1647	1648	1649	Yht
Turku	143	255	133	146	72	100	75	74	—	63	42	..	1103
Pori	309	375	267	272	225	221	216	210	—	201	147	..	2443
Häme	390	419	359	346	275	247	269	239	—	258	194	..	2996
Uusim	123	212	148	140	81	87	80	98	—	90	90	..	1149
Viip	320	311	316	—	150	182	178	170	—	230	230	122	2209
Sav	340	339	353	—	225	180	209	200	—	242	282	165	2535
Pohj	325	383	365	360	385	362	359	350	—	204	411	..	3504
Yht	1950	2294	1941	1264	1413	1379	1386	1341	—	1288	1396	287	15939

Huomautuksia: Arvioidut luvut on merkitty *kursiivilla*.

1646 ei ollut väenottoa.

1649 oli mahdollista lunastaa rahalla väenottovapaus: sitä selvästikin käytettiin hyvin paljon, mutta materiaali on puutteellista.

säilynyt. Vuoden 1638 tulokset saadaan kuitenkin pääosin rullista eli miesluetteloista. Pyrittäessä selvittämään, kuinka paljon nihtejä Suomi antoi tutkimusvuosina, on jäävät aukkovuodet jotenkin täytettävä. Tässä on pakko tyytyä yksinkertaiseen menettelyyn, jossa väenottosuhteen ja ympäröivien vuosien perusteella on arvioitu puuttuvien lähteiden anti.

Tuloksia arvioitaessa herää heti epäily ainakin kahden läänin osalta, Turun ja Uudenmaan. Kun maan vauraimmat seudut laskelman mukaan olisivat pystyneet antamaan vain puolet esimerkiksi Savon jalkaväkimiesten määrästä, lähteissä täytyy olla jokin systemaattinen virhe. Alifrostin tarkat taulukot paljastavatkin heti puutteellisuuden, joka koskee koko maata: luetteloissa on rälssin ruotuja epäilyttävän vähän, nihdeistä puhumattakaan. Kun aatelismiehet vaativat oikeutta ilmoittaa miehensä alokkaiksi vasta katselmuksessa, tämä käytäntöön luvattakin sovellettuna selvästi vääristää lopputulosta. Toisaalta aikalaismainintojen mukaan jo vuoden 1638 saalis oli karkuruuden vuoksi Turun läänissä tuntuvasti edellistä vuotta alempi, ja 1640-luvun loppupuolella suuri osa läänistä joutui laivamiehenpitoon, eikä sieltä edes odotettu saatavan yli 70 miestä.¹⁰⁶

Voidaan kysyä, olisiko jotakin tapaa tavoittaa myös näin puuttuvat nihdit. Yksi mahdollisuus olisi käydä läpi katselmusrullat, joihin sotaväkeen todella tulleet merkittiin. Pistokokeet ovat osoittaneet, että niissä todella on sellaisia aateliston antamia alokkaita, joita ei löydy väenottoluetteloista.¹⁰⁷ Ottovuosia ja taustaryhmää ei kuitenkaan näy merkityn johdonmukaisesti. Tässä yhteydessä onkin ollut pakko luopua katselmusrullien läpikäynniltä: alokkaiden poimiminen niistä mies mieheltä ja vertaaminen väenottoasiakirjoihin ei vastaisi tarkoitustaan, kun tulos sittenkään ei olisi täydellinen. Lisäksi 'Matti Mikonpojan ongelma' — runsas samanimisyys — hämmäntäisi Länsi-Suomen tulosta vieläkin epävarmemmaksi.

TAULUN 2 lähteistöön sisältyy vielä joitakin paikallisia puutteellisuuksia, joita siihen ei ole korjattu. Pohjanmaalta puuttuvat vuonna 1638 Oulu ja Kemi, ja vuoden 1647 tulokseen sisältyy vain Etelä-Pohjanmaa. Jos nämä puutteellisuudet ja erät pienemmät korjattaisiin, kokonaissumma nousisi runsaalla 300:lla.

Viimeksimainitulla lisätynä TAULUN 2 loppusummaa, runsasta 16 000 nihtiä, voidaan hyvällä syyllä pitää ehdottomana miniminä. Mikä olisi ehdoton maksimi, on jo vaikeampaa sanoa, mutta todennäköisesti se ei kohoa yli 19 000 miehen. Taulu osoittaa myös, kuinka selvästi siirtyminen miesluvun mukaisesta taloluvun mukaiseen väenottoon pudotti väenottotuloksia: se oli rahvaalle keskimäärin noin kolmanneksen edullisempi, eräillä seuduilla vieläkin enemmän. Vertailua vaikeuttavat Viipurin ja Savonlinnan läänien poikkeusmenettelyt: siellähän vuosien 1639 ja 1640 taloluvun mukaista 1/6-väenottoa seurasi 1641 vuosi, jolloin ei yleistä väenottoa ollut.

On mielenkiintoista verrata väenottotuloksia samanaikaisiin joukkojensiirtoihin Suomesta ulos. TAULUN 3 on edellisen pohjalta laskettu tulokset lääneittäin erikseen miesluvun mukaisen ja taloluvun mukaisen väenoton ajalta. Rinnalle on laskettu kirjoittajan joukkojensiirtoartikkelista¹⁰⁸ kunkin läänin jalkaväkijoukko-osastojen miehistön maastavienti. Tässä on taas pakko käyttää hallitusmuodon mukaisia isoja läänejä, koska rykmenttien täydennysalueet eivät samastuneet Brahen toteuttamaan jakoon.

Tulos saattaa näyttää yllättävältä: maasta ulos vietyjä jalkaväkimiehiä oli jopa enemmän kuin samaan aikaan otettuja alokkaita. Itse asiassa tässä ei ole mitään ristiriitaa. Ensinnäkin on otettava huomioon edellä mainittu rälssin nihtien

TAULU 3.

NIHTIEN OTTO JA MAASTAVIENTI 1638—1641 JA 1642—1649

Lääni	Vuodet	1638 — 1641		1642 — 1649		Yhteensä Otto	38—49 Vienti
		Otto	Vienti	Otto	Vienti		
Turun ja Porin		1 900	1 414	1 646	3 365	3 546	4 779
Hämeen ja Uudenmaan		2 137	2 198	2 008	2 364	4 145	4 562
Viip ja Savonlinnan		1 979	2 353	2 765	2 251	4 744	4 604
Pohjanmaa		1 433	1 716	2 071	2 439	3 504	4 155
Koko Suomi		7 449	7 681	8 490	10 419	15 939	18 100

puuttuminen väenottoluetteloista mutta esiintyminen joukkojensiirtoja edeltäneissä katselmusrullissa. Toiseksi viedyissä on ennen vuotta 1638 otettuja — rullissa esiintyy jopa 1620-luvun alussa otettuja veteraaneja. Ja kolmanneksi — toisin kuin yleisesti uskotaan — komennus meren taakse ei välttämättä ollut miehen viimeinen. Osastoja kotiutettiin välillä, ja kun niitä uudestaan lähdettiin kuljettamaan, sama mies saattoi esiintyä siirtotilastossa kahdesti. Tässä ei ole mahdollista arvioida, mikä näistä tekijöistä on keskeinen esimerkiksi Turun ja Porin läänin vietyjen huikkeassa enemmyydessä. Viipurin ja Savonlinnan vietyjen vähemmyyteen taas voi vaikuttaa paitsi se, että Itä-Suomi oli karkureiden luvattua maata, myös se, että läänistä saatettiin miehiä marsittaa Käkisalmen läänin ja Inkeriin, jolloin siirrot välttämättä eivät näy tileissä eivätkä pääse vientitilastoon.

TAULUSTA 3 voi kuitenkin tehdä sen päätelmän, että sotilashallinto lopultakin oli tehokkaampaa kuin siitä vastuussa olleet itsekin uskoivat. Niin paljon kuin he sadattelivatkin alokkaiksi otettujen piilottelua, lähtökatselmuksesta poisjäanti ei sentään näy olleen kruunulle mitenkään kohtalokasta suuruusluokkaa. Sen arviointi on vaikeaa monien epävarmuustekijäin vuoksi, mutta se näyttää selvästi jääneen alle viidenneksen väenotossa kirjoitetuista.

MILLAISET MIEHET SOTILAIKSI?

Väkeen otetuille maaseutumiehille koitti entisestä täysin poikkeava elämä. Suurin oli ongelma tietenkin niillä, jotka olivat ennättäneet yli nelikymmenvuotiaiksi ennen alokkaiksi joutumistaan. Sellaisiakin luetteloiden ikämerkinnöistä selviää. Pohjanmaan väenotosta 1638 on kaikkein tarkimmat tiedot miesten ikäjakaumasta. Nuorimpia mahdollisia, 15-vuotiaita, on mukana, mutta eniten tapauksia eli tyyppi-arvo sattuu 16-vuotiaitten kohdalle. Mediaani taas on 18 vuoden kohdalla — sitä nuorempia ja vanhempia siis on yhtä paljon. Enimmäkseen joukko siten oli nuorta, yli 30-vuotiaat ovat jo harvinaisuuksia, selvästi useimmiten isäntiä, joilta veronmaksu oli jäänyt hunningolle.¹⁰⁹ Hajatiedot muista lääneistä ovat saman suuntaisia. Todennäköistä on, että 'Saksan sodan' jatkuessa alokkaiden ikä jossain määrin nousi: sijaisten kohdallahan sitä edellytettiin. Varsinainen alokkaiden iän nousu tapahtui vasta Kaarle X Kustaan sotien aikana 1650-luvulla:¹¹⁰ ainakaan vuoden 1638 ikäjakauma ei vielä ollut mitenkään hälyttävä.

Monissa maakunta- ja paikallishistorioissa on laskettu hyvin tarkoin alokkaiksi kirjoitettujen isäntien, isännän sukulaisten, renkien ja irtolaisten osuuksia. Niitä

lukuja vertailemalla ja silmämääräisesti väenottoasiakirjoja selaamalla näyttää siltä, että Pohjanmaalla, jossa taloudellisia voimia ei mennyt ratsuväen varustamiseen,¹¹¹ isäntiä alunperinkin kirjoitettiin nihdeksi muuta maata vähemmän. Tavallisin alokkaaksi nimetty oli koko maassa isännän poika, veli tai renki, viimeksimainittu erityisesti Pohjanmaalla. Mikä oli todellinen riviin tulleiden jakauma, vaatisi taas hyvin laajan aineiston vertailun mies mieheltä. Tässä siihen ei ole mahdollisuuksia.

Ruodutusluetteloista lasketuilla osuuksilla onkin merkitystä itse asiassa vain väenottotilaisuuden osalta, koska sijaisen palkkaaminen oli mahdollista sekä ennen vuotta 1642 että erityisesti siitä lähtien.¹¹² Yleisesti on todettu alokkaiksi kirjoitettujen isäntien määrän 1640-luvun loppua kohti lisääntyneen. Mutta se ei välttämättä aina merkitsekään sitä, että muut jo olisi tarkkaan haravoitu.¹¹³ Tärkeää on huomata, että se taloluvun mukaisen väenoton aikana usein saattaa tarkoittaa yksinkertaisesti sitä, että asianomainen talo sillä kertaa oli vastuussa nihdin hankkimisesta. Isäntä oli ikäänkuin panttina, vaikka väenotokomissaarit laiskuuk-sissaan eivät erikseen häntä aina pantiksi merkinneet.¹¹⁴ Myöskään irtolaisten osuus koko yhteiskunnassa ei väenottoasiakirjoista välttämättä ole pääteltävissä,¹¹⁵ vaan asia on monimutkaisempi kuin yleensä on oletettu; mm edellä usein käsitelty suhtautuminen suojelusmieskysymykseen vaikuttaa siihen selvästi.

Jalkaväkeä pyrittiin saamaan myös värväämällä. Ainakin 1638 hallitus osoitti yhden skvadroonan eli neljän komppanian Suomesta värväämiseen 3 552 talaria, joka merkitsi kuusi talaria miestä kohti. On toistaiseksi selvittämättä, missä määrin suomalaisia palveli värvätyissä joukko-osastoissa: asiaa vaikeuttavat miehistöluette-loiden oraakkelimaiset merkinnät. Näyttää siltä, että erityisesti 1640-luvulla lähteminen ruodun palkkalaiseksi tai sijaiseksi oli tuottavampaa kuin värväytyminen suoraan kruunun sotamieheksi.

Kolmas tapa, jolla jalkaväkeä täydennettiin, oli kruunun harjoittama sotilaspoi-kien ylläpito, aikanaan sinänsä ainutlaatuinen sosiaalituki. Kun joukko-osastot pitkään olivat varuskunnissa, parhaassa iässä olleet miehet avioituivat ja saivat lapsia. Kruunu avusti näitä poikia iästä riippuvalla määrällä viljakappoja vuosittain. Kun pojista tuli 15-vuotiaita, heillä voitiin täydentää rykmentin rivejä.¹¹⁶

Tulipa mies riviin itse alokkaaksi kirjoitettuna, sijaisena, koko ruodun palkkalaisena, irtolaisena, värvätyynä tai sotilaspoikana, hänellä oli edessään pitkä sarka. Vaikka rykmenttejä välillä kotiutettiinkin, uusi lähtö oli pian edessä. Nuorimmille soi mahdollisuuksia se, että yli kahdenkymmenen vuoden uskollinen palvelus voitiin katsoa vapauttamisperusteeksi.¹¹⁷ Jotkut hyväonniset palasivatkin lopullisesti, jopa onnistuivat säilyttämään isännyyden kotitaloissaan.¹¹⁸ Useimmat olivat siihen mennessä jo kuolleet tai niin kasvaneet sotilaan ammattiin, etteivät muuhun elämään enää sopeutuneetkaan.

VIITTEET

1. Ks esim Arvo Viljanti, Vakinaisen sotamiehenpidon soveltaminen Suomessa 1600-luvun lopulla . . . Turku 1935 s 17—23; Arvi Korhonen, Sotaväenoton kehitys Suomessa 30-vuotisen sodan aikana. — Suomalainen Tiedeakatemia. Esitelmät ja pöytäkirjat 1961. Helsinki 1962 s 127-; Anneli Mäkelä, Viipurin läänin väenotot 1600-luvulla. -HArk 67 1975 s 9—16.
2. Arvi Korhonen, Hakkapeliittain historia I. Porvoo 1939 s 81-; Mäkelä -HArk 67 1975 s 18—22; vrt esim Jussi T. Lappalainen, Elämää Suomen sotaväessä Kaarle X Kustaan aikana. Joensuu 1976 s 19—24.
3. Esitys menetelmistä perustuu tässä vuoden 1638 väenotto-ohjeeseen, RA RR 26. 2. 1638 fol 171v- ja vuosien 1638—41 väenottoasiakirjoihin.

4. Ks myös Mäkelä -HArk 67 1975 s 18—24, 27, 38—40.
5. Sveriges Krig 1611—1632 III Stockholm 1936 s 217.; Mäkelä -HArk 67 1975 s 38—40 ja 83.
6. And. Anton von Stiernman, Alla Riksdagars och Möstens Besluth . . . II. Stockholm 1729 s 907—908.
7. Mäkelä -HArk 67 1975 s 38.
8. Ks kirjoittajan ja Rainer Fagerlundin aikakausjaksosa ja sotilaallisen tilanteen yleiskehitystä, Jussi T. Lappalainen, Suomen joukkojensirrot 1638—1649 -Tiede ja Ase 44 1986 s 125 ja 126—132.
9. Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdags-protokoll (SRARP) II Stockholm 1905 s 317; III Stockholm 1906 s 38—40, 168—170, 250—252, 335—337; IV Stockholm 1871 s 95—96, 234.
10. Pentti Renvall, Ruotsin vallan aika. -Suomen kansanedustuslaitoksen historia (SKELH) I. Helsinki 1962 s 151; vrt Eino Jutikkala, Suomen talonpojan historia. Turku 1958 s 171.
11. Stiernman II 1729 s 952, 968—969, 999—1002, 1025, 1068—1069, 1089, 1122—1123.
12. Ks esim Raili Nurminen, Säkytän historia. Jyväskylä 1970 s 186; Pekka Lappalainen, Säämingin historia 1:2. Pieksämäki 1971 s 285—291; Reino Kallio, Vanhan Saarijärven historia. Jyväskylä 1972 s 213—215.
13. Ks esim Jussi T. Lappalainen, Elämää Suomen sotaväessä Kaarle X Kustaan aikana. Joensuu 1976 s 25—27; Lars Tersmeden, Till indelningsverkets förhistoria. — Carl X Gustafs Armé. CXG-studier 8. Kristianstad 1979 s 81—95; Jussi T. Lappalainen, Krigssituationen ur Finländsk synpunkt — Kampen om Skåne. København 1983 s 328; ks myös Anneli Mäkelän ja Jussi T. Lappalaisen artikkelit teoksessa Paikallishistoria ja sotalaitos. Paikallishistoriallisen toimiston julkaisuja 5. Jyväskylä 1983 s 27—40.
14. Svenska Riksrådet Protokoll (SRP) 17. 1.—3. 2. 1638 VII s 129—158.
15. RA RR 26. 2. 1638 fol 171v.; Mäkelä -HArk 67 1975 s 39—40.
16. RA RR 26. 2. 1638 fol 172—172v; vrt Mäkelä HArk 67 1975 s 39—40; toteutuksesta vrt esim KrA Roterings- och utskrivningslängder (RUL) 729 Kangasala 1642.
17. RA RR 27. 2. 1638 fol 177v—178. Från Femern och Jankow till Westfaliska freden. Stockholm 1948 s. 73.
18. RA RR 6. 2. 1639 fol 59—59v; 24. 2. 1640 fol 172v—179v; 28. 1. 1641 fol 46—52v.
19. SRP 28. 1.—14. 2. 1640 VIII s 10—45; SRARP III 1906 s 51—54.
20. Ks esim julkaistuja aatelissäädyn keskusteluja SRARP II—IV passim ja vrt SRP 9. 1. 1642 IX s 18—77; vrt esim Jutikkala 1958 s 170—176 ja Renvall — SKELH I 1962 s 143.
21. RUL 611—775, mikrofilmit WA 763—774.
22. KrA KrKBB 1639:61 Melcher Wernstedt? 28. 3. 1639 Vaasa.
23. KrA KrKBB 1641:249—250 Melcher Wernstedt? Oulu 29. 4. 1641.
24. KrA KrKBB 1640:1:76 Per Gustafsson 13. 4. 1642; 2:1 Henrik Fleming 14. 3. 1640 Lahti.
25. KrA KrKR 1638:320 Selityksiä väenotto-ohjesääntöön 13. 11. 1638; 1641:128 Abraham Stenssonille 22. 4. 1641; KrKR 1640:37 Piispoille ja papistolle 10. 2. 1640.
26. Mäkelä -HArk 67 1975 s 34—37, 41—42.
27. KrA KrKR 1642:445 Resolution . .
28. KrA KrKBB 1640:1:5 Reinholt Wrangel 13. 1. 1640 Narva.
29. KrA KrKR 1640:224 Bengt Oxenstiernalle 7. 11. 1640
30. KrA KrKBB 1643:759 Herman Fleming 10. 8. 1643 Savonlinna.
31. KrA KrKBB 1641:545 Henrik Fleming 24. 10. 1641 Turku. Oikeustapauksista ks esim Pekka Lappalainen, Pieksämäen seudun historia I. Pieksämäki 1961 s 342—343.
32. Vrt esim KrA KrKBB 1642:219 Melcher Wernstedt 30. 4. 1642 Oulu; VA 9113:72.
33. Ks esim KrA KrKBB 1638:14 Reinholt Wrangel 30. 12. 1637 Narva; KrKBB 1639:259 (nimi leikkautunut pois) Viipuri 15. 11. 1639.
34. KrA KrKBB 1644:533 Nuutti Yrjönpoika; KrKR 1645:5:61 Gustaf Oxenstiernalle 19. 5. 1645.
35. KrA KrKBB 1639:57 Erik Gyllenstierna 24. 3. 1639 Viipuri.
36. RA RR 7. 2. 1639 fol 60v; vrt Lappalainen 1976 s 141—142, 154.
37. KrA KrKBB 1643:539 Melcher Wernstedt 19. 6. 1643 Kemi ja liitteet.
38. KrA RUL 726.
39. KrA RUL 771.
40. KrA KrKR 1638:82 Sotaväen lääninkirjureille 2. 3. 1638; KrKR 1638:320 Selityksiä väenotto-ohjesääntöön.
41. KrA KrKR 1642:251 Jöns Kurckille 3. 5. 1642.
42. KrA AmKIH 1638:44 Petter Holländer 8. 3. 1638 Porvoo; KrKR 1641:109 Joachim von Liebstorffille 20. 3. 1641.
43. KrKR 1640:212 Todistus 29. 10. 1640; AmKR 1639:309 Erik Erikssonille 13. 11. 1639.
44. KrA KrKR 1640: 43 Amiraliteetille 14. 2. 1640.
45. KrA AmKIH 1643:370 Joachim von Liebstorff 15. 11. 1643 Jordansby; Rullor (flottan) XIIId but 1641—1757 Kort förslagh på Bättzmänen 1641; Lappalainen 1976 s 65.

46. Esim KrA AmKR 1644:773- komppanianpäälliköille 20. 12. 1644.
47. KrA AmKR 1646:66 Johan Simonssonille ym 16. 1. 1646.
48. KrA AmKR 1648:57 KrK:lle 5. 2. 1648; KrA AmKIH 1648:111 Jöns Svensson 23. 2. 1648 Turku; asiasta on muutoin 1640-luvulta erittäin laaja kirjeenvaihto, johon tässä ei ole mahdollista yksityiskohtaisesti viitata, ks myös Lappalainen 1976 s 65—69.
49. KrA KrKR 1638:183 Henrik Flemingille 4. 6. 1638; KrKR 1641:334 Henrik Flemingille 8. 9. 1641; KrKR 1642:100 Sipi Henrikinpojalle 28. 2. 1642; KrKR 1642:388 Jöns Kurjelle ja Henrik Flemingille 10. 8. 1642; vrt myös VA 7898:547. Tähän ei ole ollut mahdollista ottaa paikallishistoriallisen kirjallisuuden runsasta esimerkkiainesta.
50. Flemingin lausunto SRP 13. 6. 1638, VII s 238.
51. C. T. Odhner, Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare. Stockholm 1865 s 204—208; Th. Wijkander, Öfversigt af svenska krigsförfattningens historiska utveckling. Stockholm 1866 s 133—135; Birger Steckzén, Krigskollegii historia I. 1630—1697. Stockholm 1930 s 215; ks myös Mäkelä -HArk 67 1975 s 42—43.
52. SRP 13. 6. 1638, VII s 238—239.
53. RA RR 26. 6. 1638; vrt Steckzén 1930 s 215.
54. SRP 15. 1. 1642 IX s 48.
55. KrA KrKBB 1640:1:242 Per Brahe 20. 11. 1640 Visingsborg. SRP 13. 6. 1638, VII s 238—239.
56. Ks esim KrA Rullor 1641:12.2—; 1641—42:9:65—68; vrt SRP 15. 1. 1642 IX s 46.
57. SRARP III 1906 s 69—71.
58. SRARP III 1906 s 77—79; Odhner 1866 s 205;
59. SRP 4. 1. 1642 IX s 3; 9. 1. s 18—30.
60. SRARP 13. 1. 1642 III s 101—.
61. SRP 15. 1. 1642 IX s 42—51.
62. SRARP 17. 1. 1642 III s 107.
63. Ks esim Armas Luukko, Etelä-Pohjanmaan historia III. Vaasa 1945 s 421—422; Pentti Virrankoski, Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia III Oulu 1973 s 623; Mäkelä -HArk 67 1975 s 49.
64. SRP 19. 1. 1642 IX s 59—66.
65. SRP 21. 1. 1642 IX s 70—77.
66. SRP 21. 1. 1642 IX s 72, 76.
67. Stiernman II 1729 s 963; SRP 20.—21. 1. 1642 IX s 69—70, 72; vrt Präteståndets riksdagsprotokoll (PrSRP) I 1642—1660. Uppsala 1949 s 19—20, 34.
68. RA RR 11. 3. 1642 fol 358v- sanonta on 4. ja 5. pykälässä epäselvä, mahdollisesti rälssi- ja perintöruotujen välillä tehtiin ero, vrt Armas Luukko, Suur-Lohtajan historia I. Kokkola 1973 s 614 ja Mäkelä -HArk 67 1975 s 45.
69. RA RR 11. 3. 1642 fol 358v-.
70. SRP 24. 10.—4. 11. 1643 X s 395— 418.
71. SRARP III s 233—257.
72. Wilhelm Tham, Den svenska utrikes politikens historia 1:2. 1560—1648. Stockholm 1960 s 322—325; Lappalainen -TA 44 1986 s 129 ja 148.
73. SRP 10.—16. X 1643 10 s 291—305; PrSRP I s 53.
74. SRP 15.—30. 10. 1644 X s 652, vrt papiston kantaa s 656—657.
75. SRARP III s 301—302, 337—358; ks myös PrSRP I s 82 ja RA RR 14. 12. 1644 fol 1544 ja 16. 12. 1644 1553v.
76. Stiernman II 1729 s 1059; Mäkelä -HArk 67 75 s 46; vrt RA RR 13. 1. 1644 fol 33.
77. RA RR 14. 12. 1644 fol 1552-1553; Lappalainen 1976 s 19—20; helpotuksesta vrt Mäkelä -HArk 67 1975 s 46.
78. SRP 21. 1.—4. 2. 1647 XII s 18—39; SRARP IV 95—99, 117; PrSRP I s 116; vastaukset valituksiin RA RR 24. 3. 1647 fol 455-.
79. Vuoden 1647 väenotto-ohjetta ei reistratuurasta ole löytynyt, vuoden 1648 ohje 21. 12. 1647 fol 3260-.
80. Ks Lappalainen -TA 44 1986 s 131—132.
81. SRP 15. 1.—19. 3. 1649 XIII s 8—37; SRARP IV s 234—237; PrSRP I s 145—146; Stiernman II 1729 s 1122—1123; RA RR 9. 4. ja 21. 4. 1649 fol 718 ja 829; Mäkelä -HArk 67 1975 s 50.
82. KrA KrKR 1647:136 Information, Biskoperne 6. 3. 1647.
83. Mauno Jokipii, Vanhan-Ruoveden historia I. Vammala 1959 s 406—407; Erkki Lehtinen, Suur-Ulvilan historia I Pori 1967 s 275; Turun yliopiston historian laitos (TuYHL) Kirsi Hakkarainen, Ala-Satakunnan tuomiokunnan käräjillä 1638—1650 käsitellyt sotilasasiat. Pro gradu-tutk. 1985, s 34—35, 44.
84. KrA RUL 680—681.

85. KrA RUL 679, 680—681; 685—686; 729—731; vrt Mäkelä -HArk 67 1975 s 45.
86. Ks esim Luukko 1973 s 614; Virrankoski 1973 s 623; TuYHL Hakkarainen 1985 s 44—45.
87. KrA KrKR 1642:109 Valtakirjat 3. 3. 1642; vrt samantapaista määräystä kotikapteeneista SRP 11. 10. 1638 XII s 326.
88. KrA KrKBB 1644:757 Jöns Kurki 15. 5. 1644 Turku.
89. KrA KrKBB 1644:1088 Erik Gyllenstierna 8. 7. 1644 Narva.
90. KrA KrKR 1644:495 Jöns Kurjelle 12. 10. 1644.
91. KrA KrKBB 1645:871 Carl Mörner 18. 5. 1645 Viipuri; KrKBB 1646:883 Mikael Jordan 12. 8. 1646 Savonlinna.
92. KrA KrKBB 1644:1093 Hans Kyle 10. 7. 1644 Kemi; vrt KrKBB 1646:341 Mikael Jordan 25. 4. 1646 Savonlinna; KrKBB 1646:899 Jöns Kurki 13. 8. 1646 Turku.
93. KrA KrKR 1646:27 öppet bref 19. 1. 1646.
94. Vrt KrA RUL 730—731 Turun läänin ruodutusluettelon 1642 loppu; RUL 743 Selitys rälssin väenotosta Turun ja Porin läänissä 1648 ja KrKR 1648:81 Katselmuskomissaareille 17. 2. 1648.
95. KrA KrKR 1646:245 Hämeen ja Uudenmaan upseereille 11. 5. 1646.
96. Mäkelä -HArk 67 1975 s 48; vrt KrA KrKR 1645:10:45 Michel Jordanille.
97. KrA KrKR 1645:8:42 Vastaus valitukseen 13. 8. 1645.
98. RA Landshövd. till KM Viborg vol. 1 Johan Rosenhane 12. 7. 1647 Lappeenranta; KrA KrKBB 1647:1051—1057 Berendt Taube 3. 7. 1647 Viipuri liitteineen.
99. RA RR 21. 12. 1647 fol 3260-; KrA KrKP 30. 1. ja 15. 3. 1649; Lappalainen 1976 s 31.
100. KrA RUL 733.
101. Mäkelä -HArk 67 1975 s 48—49.
102. KrA KrKR 1647:683 Karjalan katselmuskomissaareille 23. 11. 1647.
103. Veli-Matti Syrjö, Lappeen kihlakunnan historia 1620-luvulta 1860-luvulle. Helsinki 1985 s 135—136.
104. Korhonen 1961 s 141; Mäkelä -HArk 67 1975 s 73—75; vrt myös Lappalainen 1976 s 39—42 ja liitteet I—II s 166-174.
105. Taulu perustuu pääasiassa väenottoluetteluihin. Vuosi 1638 on täytetty sarjasta KrA Rullor 1638:13, 14, 17 ja 18. Tällöin on rälssin nihdit olut pakko jakaa tasan läänin eri osien kesken.
106. KrA KrKBB 1638:262 Joachim von Liebstorff 20. 10. 1638 Jordansby; KrKBB 1647: 1198 kirje Turusta 22. 5. 1647.
107. Ks esim KrA Rullor 1641:12:11- ja 1641—42:9:65- esiintyy vuonna 1641 otettuja Itä-Suomen rälssin miehiä.
108. Lappalainen -TA 44 1986, liitetaulukot s 145—151.
109. KrA Rullor 1638:13.
110. Vrt Lappalainen 1976 s 43.
111. Tutkimusjakson alkuvaiheessa Pohjanmaan eteläosista varustettiin Turun ja Porin läänin ratsuväkeen yksi komppania, joka kuitenkin 1641 lakkautettiin.
112. Asiasta ovat oikein huomauttaneet Luukko 1945 s 419—420 ja Kallio 1972 s 214.
113. Ks esim Juhani Saarenheimo, Vanhan Pirkkalan historia. Tampere 1974 s 597.
114. Vrt Lappalainen 1976 s 33.
115. Vrt esim Juikkala -Hämeen Historia II:1 1957 s 234—235.
116. Ks esim KrA KrKBB 1642:535- Anders Koskull 14. 8. 1642 Tartto; MR 1645:13; KrKR 1649:124; Erinomainen esitys asiasta ks Rainer Fagerlund, Soldatsönerna i Livland i mitten av 1600-talet. -Karolinska Förbundets Årsbok 1983 s 47—76.
117. Ks Korhonen I 1939 s 87.
118. Harvinainen esimerkki vääpelinä kotiin palanneesta Virrankoski 1973 s 641—642.